

พระประวัติ
พระนิพนธ์ และภาพฝีพระหัตถ์
ของ
สมเด็จพระเจ้าพี่
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ห้องขจร
อ
927.4
พ171

อธิบดีกรมการ จาก
สำนักพิมพ์ ก้าวหน้า

พระประวัติ
พระนิพนธ์ และภาพฝีพระหัตถ์
ของ
สมเด็จพระเจ้าพี่
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ถนนวิภาวดี ๓๓ พระโขนง กรุงเทพมหานคร ๑๐๖-๐๐๐

๒๒ พ.ค. ๒๕๒๔

สำนักพิมพ์ ก้าวหน้า

๘๘๒ วังบูรพา พระนคร โทร. ๒๖๕๔๑

จัดพิมพ์จำหน่าย

ห้อง ขจร สุขพานิช

ราคา ๓๕ บาท

พิมพ์ที่ ร.พ. อักษรสัมพันธ์ ๔๘ สี่ก๊กเสาชิงช้า ถนนบำรุงเมือง พระนคร
นายประยูร พิศนาคะ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๐๖ โทร. ๒๕๗๓๒

*

105274

84600

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

คำนำ

เนื่องในงานฉลองรอบร้อยฉัณษาแห่งพระชนมายุศม์ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๖ นี้ บรรดาผู้ที่เห็นเหตุการณ์ ไกลต่างก็พากันกระตือรือร้น คิดใคร่จะได้มีส่วนทำการเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระองค์ท่านผู้ทรงมีพระคุณูปการ แก่ศิลปวิทยาการของประเทศไทย เป็นอเนกปริยาย

สำนักพิมพ์ ก้าวหน้า ได้แสดงความปรารถนาให้ปรากฏมาแต่ต้น ว่าต้องประสงค์ จะตีพิมพ์พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เพื่อถวาย พระเกียรติ และเพื่อเป็นประโยชน์แก่ประชาชนผู้ใคร่ในการอ่านหนังสือดี ในฐานที่เจ้าของสำนักพิมพ์ชอบอยู่กับข้าพเจ้าเป็นส่วนตัว ได้มาขอให้ข้าพเจ้าเสาะหาพระนิพนธ์เพื่อรวบรวมตีพิมพ์ขึ้น

ในชั้นต้นของสำนักพิมพ์ อยากได้พระนิพนธ์ บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ อันเป็น ลายพระหัตถ์ซึ่งทรงมีได้ตอบกับพระยาอนุমানราชชน แต่ทางสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย ของสมาคม สังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย ที่ข้าพเจ้าทำงานอยู่ ได้ขอต้นฉบับไปจัดการตีพิมพ์เสียก่อนแล้ว และทางสำนักพิมพ์นั้นก็พร้อมที่จะรับเรื่องอื่นไปจัดการพิมพ์จำหน่าย ข้าพเจ้าได้นำความขึ้นทูลพระ ทายาทของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ให้ทรงทราบความประสงค์ของสำนักพิมพ์ ก็ ทรงเอาพระธุระช่วยเหลือให้ได้พิมพ์ภาพพระหัตถ์ กับทั้งยังประทานอนุญาตให้ตีพิมพ์พระประวัติ ซึ่ง ม.จ. ดวงจิตร์ จิตรพงศ์ ทรงเรียบเรียงไว้แต่เมื่อคราวงานพระเมรุ แต่บัดนี้เป็นหนังสือหายาก อันนักเลงหนังสือเสาะแสวงหาอยู่ทั่วไป

เพียงเท่านั้น สำนักพิมพ์ ก้าวหน้า ยังเห็นไม่พอกแก่การเฉลิมพระเกียรติ อยากได้ สิ่งซึ่งยังไม่เคยเปิดเผยให้ปรากฏ เพื่อนำเสนอแด่บรรดโลกรเป็นครั้งแรก พระนิพนธ์อื่น ๆ นั้นเล่า ทางพระทายาทและองค์การรัฐบาลได้รับไปจัดพิมพ์กันอยู่แล้ว แลลงฉบับก็เป็นเรื่องเนื่องในพระ ราชสำนัก ต้องกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต งานฉลองรอบร้อยปีแห่งวันประสูติกะกระชั้น เข้ามาแล้ว ข้าพเจ้าจึงเสนอแนะให้ตีพิมพ์ ลายพระหัตถ์ซึ่งทรงมีได้ตอบกับพระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) ด้วยหนังสือไม่มากนัก แลทรงไว้ซึ่งสารัตถะในทางอักษรศาสตร์ และวรรณคดี มีค่ายิ่ง

ต้นฉบับเหล่านี้อยู่ที่พระยานุমানราชชน ครั้นไปขอต่อท่าน เพื่อนำมาตีพิมพ์ ท่านก็อนุญาตให้ด้วยความยินดี โดยเฉพาะเมื่อท่านทราบว่าทางสำนักพิมพ์ ก้าวหน้า ประสงค์จะบริจาคเงินจำนวนหนึ่งเข้าสมทบทุน นริศรานุวัตติวงศ์ ท่านก็ยังอนุโมทนา ก็ต้นฉบับเหล่านี้เป็นเอกสารมีค่ามาก จะส่งไปเรียงพิมพ์เลยทันที ย่อมจะเสียหายได้ง่าย ครั้นจะให้พิมพ์คัดลอกทั้งหมดก็เกรงจะไม่ทันกาล เพราะหัดที่มีเพื่อนชาวต่างประเทศรับอาสาฉายรูปจำลองให้ ต่อที่ต้นฉบับฉายรูปไม่ได้ จึงได้วานน้องชายให้ตีพิมพ์ ให้เสร็จทันส่งต้นฉบับให้โรงพิมพ์

นับว่าทางสำนักพิมพ์ ก้าวหน้า โชคดีที่ได้เอกสารสิ่งซึ่งต้องประสงค์จะตีพิมพ์ครบตามเจตนานาง ในชั้นตีพิมพ์ก็นับว่าโชคดีที่ได้นายสนธิ กลฺยาณมิตร และนายบรรเจิด อินทจันทร์ยังรับช่วยจัดการให้ ด้วยบุคคลทั้งสองนี้มีความเคารพเลื่อมใส ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ได้อุทิศตนทำการเพื่อบูชาพระคุณพระองค์ท่าน ยิ่งกว่าเห็นแม่อาบิสสิ่งอื่น พระทนายของสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์นั้นก็ดี และท่านเจ้าของต้นฉบับเอกสารเหล่านี้ก็ดี ล้วนมีความกรุณาแก่สำนักพิมพ์ ควรได้รับความขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่ง

ในที่สุดนี้ สำนักพิมพ์ ก้าวหน้า เองก็ควรได้รับคำชมเชย ว่ามีความคิดก้าวหน้า สมนาม ก็การก้าวไปข้างหน้านั้น จะไม่หันไปมองอดีตหาควรไม่ ที่สำนักพิมพ์นี้—และดูเหมือนว่าจะเป็นสำนักพิมพ์เอกชนแห่งเดียวที่มีจิตคิดแสดงกตเวทิตาคุณออกมาให้ประจักษ์เช่นนั้น ย่อมนับว่าเข้าใจดีดี ทำการเหมาะแก่ปัจจุบัน เป็นการเตรียมพร้อมที่จะก้าวหน้าไปสู่อนาคต ด้วยประการฉะนี้.

ส. ศิวรักษ์

สารบัญ

	หน้า
๑. พระประวัติ	๑
๒. พระนิพนธ์ บันทึกความรู้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทานพระสารประเสริฐ	๕๕
๓. ภาพฝีพระหัตถ์	๕๗

พระประวัติ

ประสูติและสมัยที่ทรงพระเยาว์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖ ตรงกับวันอังคาร ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ เวลาเที่ยงคืนล่วงแล้วกับ ๓๐ นาที หม่อมเจ้าหญิงพรรณราย ในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นพระสัณห์วงษ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย เป็นพระมารดา ทรงมีพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาอีกพระองค์เดียว คือพระองค์เจ้าหญิงกรรณิกาแก้ว ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็น “เจ้าฟ้ากรมขุนขัตติยกลัยา”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถ์เลขา พระราชทานพระนามประกอบด้วยคาถาพระราชทานพระพร ไว้ดังนี้

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามผู้บิดา ขอตั้งนามบุตรชายที่ประสูติจากหญิงแม่ พรรณรายผู้มารดา ในวันที่ ๓ ๑๑ ๖ ค่ำ ปีกุนเบญจศกนี้ นั้นว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้า “จิตรเจริญ” สืบนาม

ขอจงมีความเจริญชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ สุขสารสมบัติ สวรรคตนิรันดร์นยศบริวารศฤงคาร ศักดานุภาพพระบะเดชะวิเสศคุณสุนทรศรีสวัสดิ์พิพัฒมงคลพิบูลย์ผลทุกประการเทอญ ฯ

ตั้งนามวัน ๖ ๑ ๗ ค่ำ ปีกุนเบญจศก เป็นปีที่ ๑๓ ฤกษ์วันที่ ๔๔๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

คาถาพระราชทานพระพร

อัย จิตตจรณโณติ

ลทุชนาโม กุมารโก

อโรโค สุกโขโต โหตุ

ทิมายโก สยัม วสี

อทุโธ มหทุโธ โภคี	ยสสุลี ปรีวารวา
เตชวา ตามสมปนโน	พทุ ชนปิโยปี จ
สกุโธ ครุกโธ	มานิโต จ พทุหิปี
ตโต ปจจติโก สพุเพ	ชินาตุ อปราชิโต

คำแปลคาถาพระราชทานพระพร

กุมารนี้จึงเป็นผู้ได้นามว่าจิตรเจริญ จงไม่มีโรค มีความสุข มีอายุยืนยาว มีอำนาจ
ล่ำพืงตน มั่งคั่งมีทรัพย์ใหญ่ มีโอกาสสมบัติ มีอิสสิริยศและบริวาร มีเดชอาจหาญ บริบูรณ์ด้วย
กำลัง และเป็นที่รักใคร่ของหมู่ชนมาก เป็นที่อันชนทั้งหลายมากสักการะเคารพนับถือ และจงเป็น
ผู้ไม่พ่ายแพ้แก่ผู้ใด มีชัยชนะข้าศึกทั้งหลาย แต่ฐานันัน ๆ ทุกเมื่อ เทอญ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๑๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์มีพระชันษาได้ ๖ ปี
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ชุบเลี้ยงใกล้ชิดพระองค์สืบมา โปรดเกล้า ฯ ให้ทรงมีหน้าที่เป็นผู้แทน
พระองค์ไปปฏิบัติพระราชกรณียกิจอันเป็นพระราชพิธีเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นประจำ สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงเขียนเล่าประวัติของพระองค์เองในสมัยนั้นไว้ดังนี้

“มีคนรำลือตัวฉันอยู่บ้างว่ารู้อะไรต่าง ๆ ที่ลือมากอยู่ก็ว่ารู้การช่าง ถัดไปก็เป็นผู้รู้ทาง
ปี่พาทย์ จึงจะบรรยายวิชาทั้งสองอย่างซึ่งเกิดขึ้นแก่ตัวให้ท่านฟังดังต่อไปนี้

วิชาเขียนนั้นตั้งแต่ฉันยังเล็ก ๆ อยู่ก็ให้นึกรักเป็นกำลัง พอติดันที่พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสมอบหมายให้เป็นหน้าที่เลี้ยงพระฉันเวยร คือพระฉันทุกวันบนพระ
ที่นั่งดุสิตาภิรมย์ แต่พอประเคนสำหรับแก่พระแล้วก็เวยรไป ไปอยู่แก่พวกปี่พาทย์นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งจะ
พรรณนาที่หลัง แม้ไม่อย่างนั้นก็เข้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสด็จดูพระระเบียงเสีรอบหนึ่งแล้ว
ก็จำเอาอะไรมา ครั้นกลับมาถึงเรือนก็เขียนสิ่งที่จำมานั้นไว้ ในการเขียนก็ง่าย ๆ ใช้ดินสอขาว
เขียนกับบานตู้ซึ่งเขาแขวะผนังเรือนทำบานทาสีน้ำเงินด้วยสีน้ำมันปิดไว้ ขอให้เข้าใจว่ารูปนั้นไม่
เหมือนเลย เป็นแต่ได้เค้าว่า รูปนั้นเป็นอยู่อย่างนั้นเท่านั้น ดูก็สมด้วยคำกรมหมื่นมหิศรราช

เหตุยกกล่าวว่า วัดไหนมีเขียน วัดนั้นก็พระช่างเขียน ด้วยดูจากรูปที่เขียนไว้นั้น ถ้าวัดใดที่ไม่มีเขียนก็หาพระช่างเขียนในวัดนั้นไม่ได้ คิดว่าเป็นพุดดุก

เมื่อได้เขียนบานตัวอย่างที่เล่ามาแล้ว ได้เห็นเจ้านายชั้นเดียวกันที่ท่านแก่อายุกว่าท่าน เขียนรูปอะไรต่ออะไรก็ให้นึกชอบใจ ถึงกับมีสมุดเล่มหนึ่งพกไปเขียนอะไรต่ออะไร จำได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริม แต่จะเล่าถึงการที่ทรงส่งเสริมเป็นลำดับไปนั้นนึกไม่ได้ ตั้งแต่กลางคราว เช่นคราวหนึ่งตรัสสั่งให้เขียนรูปพระเจ้าแผ่นดินพม่า ซึ่งทอดพระเนตรเห็นในหนังสือพิมพ์ฝรั่ง อะไรทำให้เข้าใจไปในเวลานั้นก็จำไม่ได้ ว่าพระนาม “เม็งตงเม็ง” เขียนเสียเหื่อแตกทุกชุมชน ขออย่าได้เข้าใจว่าเหมือน เป็นแต่ดีกว่าที่เคยเขียนมาแล้วเท่านั้น จำได้อีกครั้งหนึ่งว่า เสด็จไปทอดพระเนตรกองหินแล่งที่เมืองสิงห์ ในแขวงกาญจนบุรี ก็โปรดเกล้าฯ ให้เขียน กองหินแล่งนั้นเป็นที่ว่าปราสาทเขมร ที่หลังได้เห็นหน้าฉายของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นมุกเข้าไป แสดงว่าปราสาทนั้นยังไม่พัง แต่รูปร่างจะเป็นอย่างไรไม่ทราบ เพราะต้นไม้ขึ้นคลุมเสียหมด ต่อมาก็ได้ยินกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการพูดถึงไปเที่ยวเมืองสิงห์อีก กล่าวถึงปราสาทเขมร เป็นอันว่าพังไปแล้วก็มี ที่ยังคงเป็นรูปอยู่ก็มี เธอเอารูปฉายมาให้ไว้ด้วย เป็นอันเข้าใจได้ว่า เมืองสิงห์นั้นเป็นเมืองซึ่งมีการก่อสร้างของเขมรมาก แต่ร้างแล้ว กรมการแห่งกาญจนบุรี ผู้ได้ปกครองอยู่เวลานั้นเขาพบแต่กองหินแล่ง ซึ่งเป็นปราสาทที่พังแล้ว จึงนำเสด็จไปทอดพระเนตร แต่เพียงเท่านั้น แล้วที่หลังก็พบอีก ที่พังแล้วก็มี ที่ยังคงเป็นรูปอยู่ก็มี แต่เห็นไม่ได้ด้วยต้นไม้ขึ้นปกคลุม ในแผนที่ก็เขียนว่า “เมืองสิงขร” เสียด้วย ผิดความหมายกันไป อย่างไรจะถูกก็ไม่ทราบ นึกได้อีกคราวหนึ่งว่าโปรดเกล้าฯ ให้เขียนหิน “หมวกเจ็ก” ที่เขาลูกช้างในแขวงเพชรบุรี ที่เรียกว่า “หมวกเจ็ก” นั้น ก็เพราะหินก้อนหนึ่งมีสัณฐานข้างบนกว้างข้างล่างเล็กเรียวยาวดุจหมวกเจ็กตั้งอยู่บนหินอีกก้อนหนึ่ง ที่เรียกว่า “เขาลูกช้าง” นั้นไม่เป็นเขา แต่เป็นหินสองสามก้อนตั้งราย ๆ อยู่ในทุ่ง ผู้รู้เข่าว่าที่นั่นเป็นท้องทะเลมาก่อน แต่เมื่อเขียนหินหมวกนั้นโตแล้ว เขียนได้เหมือนแล้ว ทั้งรู้ด้วยว่าทรงปิดในสมุดซึ่งจดยาววัน ที่หลังไปตามเสด็จที่ไหนก็เขียนแผนที่ที่นั่นถวายให้ทรงปิดสมุดไม่ต้องตรัสสั่ง

จะกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไปอีก ที่ว่าทรงส่งเสริมฉันนั้น ก็เพราะโปรดในการช่าง ครึ่งหนึ่งเมื่อฉันยังเล็ก ๆ มีฝรั่งชาวออสเตรเลียคนหนึ่ง ชื่อนายไปยาเข้ามาบวชเป็นเณรอยู่ที่สำนักพระมหาเถรวัดพิชัยญาติ ครั้นสึกออกมาก็มาถวายตัวเป็นมหาดเล็ก นายไปยาคนนั้นเป็นช่างเขียน จึงตรัสสั่งให้เขียนแผนที่ทุกสถาน เล่นเอาฉันลืมนอนเลยประจบเขาแทบตาย ด้วยอยากได้วิชาของเขา

จะย้อนกล่าวถึงเมื่อบวชเณร ฉันติดพระครูบ๋นวัดบวรนิเวศ ด้วยท่านเป็นช่างเขียน เมื่อสึกออกมา มาอยู่ในกรมพระคลังข้างที่ ฉันคิดว่าแม่จะไม่ให้ติด จึงเอนายสาวมาให้ นายสาวนั้นเป็นช่างฝีมือดี เป็นลูกหลวงราชานุจิตร เรียกกันว่าปลัดสร้าง แม่เขาเป็นแม่หม่มมณฑล คือ พระองค์เจ้ามณฑลเลิศ ที่หลังเรียกกันว่าเจ้ากรมสาย เห็นจะเป็นด้วยเข้าไปเป็นเจ้ากรมช่างเขียนในกรมช่างสิบหมู่ ที่หลังเป็นพระยาจินดา เจ้ากรมสายนั้นแก่ก็ดี สู้ติดต่อยุ้ยตาม

บรรดาช่างที่จะลือว่าดีนั้น ได้คิดเห็นว่าเป็นชอบกลหนักหนา เป็นต้นว่าช่างฝีมืออ่อนแม่จะเขียนนูเหมือนกระตังเกล็ดและลงสีด้วย แต่ก็ยังแพ้ช่างที่ชื่อเขาลือเขียนด้วยด่านไฟแต่พอเป็นรูป อะไรทำให้เป็นเช่นนั้น ก็เห็นว่า ช่างที่ฝีมืออ่อนนั้นถึงจะเขียนอย่างดีด้วยวิธีใดก็เห็นเป็นนูนตายทั้งนั้น ส่วนคนที่เขาแข็ง ถึงแม่จะเขียนด้วยของที่เลวกว่าก็ชนะ เพราะเหตุที่เห็นเหมือนนูนเป็น ๆ ดูดูว่าจะเลื่อยไปได้ฉันนั้น จึงเห็นว่าไม่สำคัญในสิ่งที่เขียน สำคัญอยู่ที่การเขียนอย่างไร จึงพิจารณาไปในการที่จะลือชื่อ จึงเห็นว่า

(๑) ช่างคนใดที่ทำแต่การถ่ายดองแล้วจะลือชื่อไม่ได้ คนที่เขาลือนั้นเปรียบว่าเขากินแบบที่ทำแล้วเข้าไป จนตกออกมาเป็นเพื่อนนั้นจึงลือ

(๒) เคาน้อยที่สุด คือต้องดูของจริงในบ้านเรา ถ้าไม่เช่นนั้นก็หลง

(๓) ต้องเห็นมากกับทั้งสังเกตจำด้วย จึงจะเป็นเครื่องเรื่องปัญญา ถ้าได้เห็นน้อยหรือไม่จำก็ไม่ช่วยตัวได้

เห็นจะอีกมากอย่าง แต่เอามาเพียงสามอย่างเท่านั้นก็ช่วยตัวได้มากแล้ว

ทีนี้จะกล่าวทางถึงปีพาทย์ อันได้กล่าวอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น เมื่อลงมาถึงปีพาทย์เมื่อฉันเวลานั้น ไม่ได้เรียนทางปีพาทย์มิได้ แต่เรียนกลองแขก ส่วนทางปีพาทย์นั้นยังไม่กระดิกหู เพราะ

เป็นของละเอียดมาก จนโตแล้วได้ฟังแต่รวงทารเขาเป่าเพลงไทยนำแถว จึงชอบใจจำเขา แม้ กระนั้นก็เป็นแต่ไล่ได้ด้วยปากเท่านั้น แล้วได้ยินเขาเป่าขลุ่ยจึงไปหาขลุ่ยมากลั่นมันก็นำให้รู้ว่า เขาเป่ากันอย่างไรรักเป่าได้ ที่หลังเด็กคนใช้คนหนึ่งเขาสืขอได้ เขาว่าถ้าเขาสืขอแล้วจะเข้ากันได้ดี แต่เวลานั้นขอเขาก็ไม่ได้เอาไว้ในที่อยู่ จึงให้เขาไปเอามา แล้วก็เป่าเข้ากัน ที่หลังอยากสืขอ ให้เป็นบ้าง จึงขอรเรียนจากเขา เขาก็สอนให้ การสืxonนั้นยากมาก เพราะไม่มีอะไรเป็นกำหนด แม้วางนิ้วต่ำไปหรือสูงไป เสียงก็เพี้ยนไป อย่าหาแต่ว่าคนบ้า ๆ อย่างเราเลย ถึงคนที่ตีเครื่อง อะไรได้ มาจับขอเข้าเสียงก็เพี้ยน ”.....

(พระทรงนิพนธ์ค้างไว้เพียงเท่านี้)

การพระราชพิธีโสกันต์

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการพระราชพิธีโสกันต์พระราชทานเป็นงานใหญ่ มีแห่รอบนอก ดังมีรายละเอียดปรากฏอยู่ในหนังสือ “ คอรัต์ ข้าวราชการ ” ต่อไปนี้

ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ ฯล ฯ

ครั้นเวลาเช้า ๕ โมง ๕๓ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ สมเด็จพระวันรัตน์ถวายศีลแล้วประมาณสัก ๒ นาที ก็เสด็จ พระสงฆ์ได้รับพระราชทานฉันไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงรับสั่งว่าซึ่งเสด็จออกสายไปนี้ เพราะทรงพระราชดำริสำคัญว่า เจ้าพนักงานได้เสด็จพระแล้วเสด็จออกต่อเวลาสาย เพื่อจะให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ ที่จะโสกันต์ ถวายไตรที่เดียว ก็ซึ่งพระสงฆ์มิได้ฉันนี้ ดูเหมือนปลดพระสงฆ์ ด้วยนิมนต์พระสงฆ์มาว่าจะให้ฉันก็ได้ฉัน จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ สั่งแก่พระยาอนุรักษราชมณฑลเทียร ให้ทนายสั่งให้ทำสำรับไปถวายพระสงฆ์ที่พระอารามในวันรุ่งขึ้นของคัลสำหรับ เป็นการใช้หนี้ที่มีได้รับพระราชทานฉันนั้น แล้วเสด็จพระราชดำเนิน

ไปถวายไตรแก่กรมพระปวเรศวรียาลงกรณ์ แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญถวายไตรพระสงฆ์องค์ละไตร ๙ รูป พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนา-
นวงศ์ ถวายไตรองค์ละไตร ๑๐ รูป พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ถวายไตรองค์
ละไตร ๑๐ รูป รวมเป็นพระสงฆ์ ๓๐ รูป พระสงฆ์ก็ออกไปครองผ้าแล้วกลับเข้ามาถวายดาสัพพี แล
ถวายอดิเรก ถวายพระพรลากลับไปยังอาราม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับตรัสอยู่ประมาณ
ครู่หนึ่งก็เสด็จขึ้น

อนึ่ง การพระราชพิธีโสกันต์ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น ในเวลาเช้าเจ้าพนักงาน
กรมต่าง ๆ ได้จัดการตั้งพระแท่นมณฑล มีผ้าห่มลายจำหลักปิดทอง ๔ ม้า ม้ากลางนั้น ได้เชิญ
พระแก้วบุษยรัตน์ขึ้นประดิษฐานองค์ ๑ ม้าข้างขวาตรงหน้าตั้งพระแก้วเรือนทององค์ ๑ รองเข้าไป
ตั้งพระไชยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยองค์ ๑ รองเข้าไปตั้งพระไชยใน
แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกองค์ ๑ รวม ๓ องค์ ม้าข้างซ้ายตรงหน้าตั้งพระไชย
ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ องค์ ๑ รองเข้าไปตั้งพระไชยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
องค์ ๑ รองเข้าไปตั้งพระไชยในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวองค์ ๑ รวม ๓ องค์
หลังพระแก้วบุษยรัตน์นั้นตั้งเจดีย์มณฑลทอง บรรจุพระบรมธาตุดองค์ ๑ ข้างขวาตั้งพระห้ามญาติเงิน
องค์ ๑ ข้างซ้ายตั้งพระทองห้ามญาติทรงเครื่ององค์ ๑ ข้างหลังพระไตรปิฎกสังเขปคัมภีร์ ๑ พระ
ภิกษุปาฏิโมกข์และพระภิกษุณีปาฏิโมกข์คัมภีร์ ๑ รวม ๒ พระคัมภีร์ ข้างขวาแท่นมณฑลนั้น ตรง
หน้าตั้งเทวดาคะโหล่ทองเชิญหีบพระราชลัญจกร รองเข้าไปตั้งหีบมิดุสสังฆลาดแดงหุ้มมัลลวงพระ
องค์นวม สำหรับพิชัยสงครามอยู่ในนั้น บนหลังหีบตั้งลึงพระมหามาลาเบี่ยง รองเข้าไปตั้งหีบ
พระมหาสังข์ มิดุสสังฆลาดแดงหุ้มบนหลังหีบตั้งลึงพระมหาพิชัยมงกุฏ ข้างซ้ายแท่นมณฑลนั้น
ตรงหน้าตั้งเทวดาคะโหล่ทอง เชิญพระแสงขรรค์จีนองค์ ๑ ธำมรงค์เทวรูปองค์ ๑ ธำมรงค์
ศักดิ์สิทธิ์องค์ ๑ รวม ๓ องค์ รองเข้าไปตั้งหีบมัลลวงพระองค์ ๓๒ ชั้น สำหรับพิชัยสงคราม แล
มิดุสสังฆลาดแดงหุ้มนอก บนหลังหีบตั้งลึงพระมหามาลาเพชร รองเข้าไปตั้งหีบพระมหาพิชัยมงคล
และเครื่องพิชัยสงครามต่าง ๆ มิดุสสังฆลาดแดงหุ้มนอก บนหลังหีบตั้งลึงพระขรรค์พระกลีบ ด้านข้าง
หลังแท่นมณฑลนั้นมีกระไดแก้วสำหรับพาดพระแสง ในวงกลางกระไดแก้ว ๓ ช่องนั้นผูกพระแสง

ศรพหมาสตร์องค์ ๑ พระแสงศรอันนี้ว่าตองค์ ๑ พระแสงศรประไลยวาตองค์ ๑ รวม ๓ องค์นี้
 ช้องละองค์ กระไดแก้วข้างขวานี้มีพระแสงตรีเพชรองค์ ๑ พระแสงข้างซ้ายเผือกองค์ ๑ สององค์นี้
 ผูกไว้เบื้องบน รองลงมาพาดพระแสงขรรค์เนาวะโลหะองค์ ๑ พระแสงดาบใจเพชรองค์ ๑ พระ
 แสงญี่ปุ่นแฝดองค์ ๑ พระแสงทรงเดิมน้อง ๑ รวม ๖ องค์ กระไดแก้วข้างซ้ายนี้ มีพระแสงปืน
 นพรัตน์องค์ ๑ พระแสงจามรองค์ ๑ สององค์นี้ผูกไว้เบื้องบน รองลงมาพาดพระแสงจักรองค์ ๑
 พระแสงขรรค์ไชยศรีองค์ ๑ พระแสงดาบคาบค่ายองค์ ๑ พระแสงญี่ปุ่นเวียดองค์ ๑ พระแสง
 ญี่ปุ่นฝักทองเกลี้ยงประดับเพชรองค์ ๑ รวม ๗ องค์ ด้านหลังตรงกลางผูกพระแสงขอไม้เท้า
 กะไหล่ทององค์ ๑ พระแสงของ้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่ายองค์ ๑ รวม ๒ องค์ ด้านหน้าแท่น
 มณฑลนั้น ตรงกลางหน้าพระแก้วบุษย์รัตนออกมาตั้งพานทองรองพระสุพรรณบัตร ทั้งขวาทั้งซ้าย
 ตั้งพานทองรองหีบเครื่องพระมหาพิชัยสงครามข้างละหีบ นอกพานพระสุพรรณบัตรออกมา ตั้งถาด
 รองพระเต้า ๕ กษัตริย์ คือ พระเต้าทององค์ ๑ พระเต้านากองค์ ๑ พระเต้าเงินองค์ ๑ พระเต้า
 สัมฤทธิ์องค์ ๑ พระเต้าศิลาลองค์ ๑ กับพระด้วย ๕ กษัตริย์ สำหรับพระเต้าทั้ง ๕ พระองค์ด้วย
 แลมีชั้นหยกตั้งกลางมีเขียนทองปัก แลข้างขวาข้างซ้าย ตั้งพระครอบกริ่งองค์ ๑ พระเต้า
 เนาวเคราะห์องค์ ๑ พระเต้าไกรลาศองค์ ๑ พระเต้าเบญจकरणน้อยองค์ ๑ พระเต้านพเก้า
 ๕ ห้ององค์ ๑ พระเต้าศิลาลงอักษร ๒ องค์ พระเต้าหยกองค์ ๑ พระเต้าประทุมนิมิตร์ ๓ องค์
 พระเต้าเทวะบิตองค์ ๑ แลข้างขวาตั้งพานทองรองดวงพระชันษา แลถาดทองสงรองพระพักตร์ของ
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจษฎ์องค์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์
 องค์ ๑ ข้างซ้ายตั้งพานทองรองดวงพระชันษาแลถาดทองสงรองพระพักตร์ของพระเจ้าน้องนางเธอ
 พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีองค์ ๑ แลข้างเทวดากะไหล่ทอง ๒ ข้าง ๆ ในนั้นตั้งเชิงเทียนไข บักเชิง
 ละ ๔ เล่ม แลได้มีพระแก้วบุษย์รัตนนั้น ตั้งหีบพระแสงจีบดงชนกเครื่องต้น เสาพระแท่นมณฑล
 ทั้ง ๔ นั้น ได้ผูกพระกรรภิมัย ๓ องค์ ไว้องค์ละเสา อีกเสาทหนึ่งผูกเสวตฉัตรพระคชาธารองค์ ๑
 ใส่ถุงผ้าสักหลาดแดงทั้ง ๔ องค์ เสาข้างซ้าย ๒ เสา ได้ผูกธงครุฑพ่าห์ เสาข้างขวา ๒ เสา ได้
 ผูกธงกระบี่บุษย์ แลทั้ง ๔ เสา นั้น ได้ผูกพระแสงหอกพระแสงง้าว พระแสงทวน เชนโล่หัตถ์มตะทอง
 เสาละองค์ แต่ ๒ เสาหน้า ผูกพระแสงดาบอีกเสาละองค์ สองเสาลหลังข้างขวา ได้ผูกพระแสงปืน

คาบชดงค์ ๑ แล้งพระแท่นมณฑลด้านหน้า ได้ตั้งเต้าน้ำกะไหล่ทองเต้า ๑ เต้าน้ำเงิน ๙ เต้า แลตรกลางตั้งกระดางรูปหยกกระดาง ๑ ด้านหลังได้ตั้งเต้าน้ำทองขาว ๓ ชั้น ๔ เต้า ใส่ น้ำสระเกศ เต้า ๑ สระแก้วเต้า ๑ สระคาเต้า ๑ สระยมนาเต้า ๑ มีสายสิญจน์วงรอบพระแท่นมณฑลแล พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วโยงออกไปที่สงฆ์แลเขาไกรลาสศิลาข้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น อนึ่งมีโต๊ะจีนเครื่องหยกตั้งอยู่ข้างขวาข้างซ้ายพระแท่นมณฑลข้างละโต๊ะ โต๊ะข้างขวาดังพระนิรันตราย องค์ ๑ โต๊ะข้างซ้ายตั้งพระสยามเทวาธิราชองค์ ๑ กับเทวรูปอีก ๔ องค์ แลมีพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ องค์ ๑ พระเต้าทองคำองค์ ๑ อยู่บนโต๊ะนั้นด้วย หน้าพระแท่นมณฑลนั้นตั้งเครื่องนมัสการที่หนึ่ง เป็นเครื่องถมตะทอง อนึ่งที่มุขด้านใต้ในพระภาคนั้น ตั้งเก้าอี้สำหรับพระเจ้าอนงยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอที่โสกันต์นั้นประทับทรงฟังพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์นั้น ๓ เก้าอี้ ที่หน้าเก้าอี้ตั้งเครื่องนมัสการอีก ๓ เครื่อง แลมีสายสิญจน์สำหรับโยงเมื่อขณะพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์อีก ๓ สาย อนึ่ง นอกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้านตะวันตกของมุขข้างใต้นั้น ได้ตั้งเบญจารองที่สงฆ์ขึ้น แลมีราชวัตรไม้จริงทรงเครื่อง แลฉัตรทองฉัตรนาคฉัตรเงินบ่กรอบ ที่บนเบญจาปักเครื่องสูง ๕ ชั้น ทุก ๆ ชั้นเบญจา แลที่สงฆ์นั้นเป็นเพดาน ๕ ชั้น แลเขาไกรลาสศิลา ที่ตรงรูปช้างรูปราชสีห์รูปม้ารูปโค นั้น บ่กเพดานมีเครื่องนมัสการเครื่องหนึ่ง สำหรับบูชาเทวรูปพระอิศวรบนเขาไกรลาส อนึ่งถนนทางที่จะเดินกระบวนแห่ ตั้งแต่เกยท้องฉนวนข้างในพระบรมมหาราชวัง ไปประตูราชสำราญ ออกทางหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม เลี้ยวไปข้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แลเลี้ยวไปเข้าประตูพิมานไชยศรี จนถึงพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาทนั้น ได้ปูเสื่อเป็นทางตลอดมา แลปักราชวัตรฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้น ยอดหางนกยูงตามระยะทางตลอดมาจนรอบกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แต่ตามทางนั้นมีพิณพาทย์ แลคนแต่งตัวนุ่งกางเกงสอดเสื้อเสนาภูมสวมหมวกหนัง ถืออาวุธต่าง ๆ วางเป็นกระลาบาคตลอดมา อนึ่งที่สนามหน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาทตลอดทั้งแถว แล้วได้ปลูกเรือนผ้าเป็นโครงเหล็กไว้ในสนามหน้าตรงมุขเหลี่ยมด้านนอก สำหรับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยจะได้พักเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่นั่น ตรงหน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ได้ตั้งเก้าอี้สำหรับข้าราชการที่เป็นคู่เคียงนั่ง ตั้งเป็น ๖ แถว ๆ ละ ๖ เก้าอี้ รวม ๓๖ เก้าอี้ แลที่โรงทอง^๑

๑. โรงทองเป็นตึกสองชั้น ที่สำนักงานราชเลขาณการในพระองค์เดิยวนี้

ได้ตั้งโต๊ะเก้าอี้สำหรับเลี้ยงข้าราชการที่เป็นคู่เคียง แลห้ายเรือนผ้าที่ข้าราชการพักนั้น เป็นที่พวก
ระเบงเล่นอยู่ในสนามหญ้า โหม่งक्रमแลกุลลาตีไม้สั้นเล่นที่หน้าทิมดาบกรมวัง ไม่สูงไม้ต่ำเล่นที่
ข้างศาลาลูกขุน กะอ้วกวางควายแลแทงวิสัยเล่นที่หน้าโรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม^๑

ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ พระเจ้า
น้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนวงษ์ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ได้ทรง
เสด็จกันพระกลดมีพราหมณ์ไปรยข้าวตอกนำเสด็จองค์ละ ๒ บัดเพาะว้องค์ละ ๒ เป่าสังข์องค์ละ ๒
โหรไปรยข้าวเปลือกข้าวสารองค์ละ ๒ รวมนำเสด็จพระองค์ ๑ เป็น ๘ คน นำเสด็จทั้ง ๓ พระ
องค์จากตำหนักชั้นมาทรงเครื่องซึ่งจะแห่โสกันต์ ที่พระที่นั่งนงคราญสโมสร^๒ แลทรงเครื่องแห่
วันแรกนี้ ทรงฉลองพระองค์ตาดขาว ทรงสนับเพลาเชิงอนแลทรงสังเวียนขาว แลจربาทขาว แล
เครื่องเพชรเครื่องทองต่าง ๆ นั้น ก็ทรงตามธรรมเนียมอย่างแห่โสกันต์แต่เกียวนั้นเป็นเกียวยอด
รองพระบาทนั้นเป็นรองพระบาทปักทอง (อย่างลลิตเปอร์) พระหัตถ์ขวาทรงกระบองเพชร
ครั้นได้เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระภูษาสีน้ำเงินแก่ (อย่างที่เคยกันขุมว่าสิกรมท่า)
ฉลองพระองค์เยียรบับสีแดงทรงสายรัดพระองค์นอก แลทรงตราเครื่องราชอิสริยยศดวงใหญ่ กับ
สายสะพายตรามงกุฎสยาม (สีน้ำเงิน) ทรงพระมหามาลาอย่างเต็มยศฝ่ายพลเรือน เวลาบ่าย
๔ โมง ๑๕ นาที เสด็จพระราชดำเนินมาประทับที่เกยศิลาทองฉนวน เจ้าคุณคัลจึงได้รับพระกร
แลประคองพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ คุณสนับพระกร แลประคองพระเจ้า
น้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนวงษ์ คุณปานรับพระกร แลประคองพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์
เจ้าเสาวภาผ่องศรี มาที่เกยศิลานั้น พร้อมทั้ง ๓ พระองค์ ส่วนจมื่นจงซ้าย ซึ่งแต่งตัวเข้าไปใน
กระบวนแห่นั้น ก็ดีเกราะให้พวกกระบวนแห่ทั้งหลายถวายคำนับ ๓ ครั้งแล้ว พวกสังข์แตรก็เป่า
ประโคมขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงรับพระกรพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ
ให้ทรงพระยานุมาศ แลเมื่อพระยานุมาศจะเคลื่อนออกจากที่นั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า
จิตรเจริญ ถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พวกสังข์แตรก็เป่าประโคมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

๑. โรงละครนี้อยู่ริมพระระเบียง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เดิวนั้นเป็นสนามหญ้า

๒. พระที่นั่งนงคราญสโมสร อยู่หลังพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เดิม อยู่ในบริเวณสวนคิวาลัย

ส่วนคู่เคียงนั้นก็เข้าประจำที่ พระยานุมาศที่ ๒ ก็เลื่อนเข้าเทียบเกย พวกสังข์แตรก็เป่าประโคม
 ขึ้นดังครั้งก่อน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับพระกรพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนา
 นุวงศ์ ให้ทรงพระยานุมาศ แล้วก็เคลื่อนออกจากที่ มีอาการที่ท่าดังว่ามาแล้วในครั้งก่อน ครั้น
 พระยานุมาศที่ ๓ เข้าเทียบเกยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงรับพระกรพระเจ้าน้องนาง
 เธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ให้ทรงพระยานุมาศ แล้วก็เคลื่อนออกจากที่ มีอาการที่ท่าดังว่า
 มาแล้วนั้น ครั้นทรงพระยานุมาศพร้อมแล้ว จมื่นจงซ้ายก็ตีเกราะให้กระบวนแห่ทั้งหลายถวายคำนับ
 ดังครั้งก่อนอีกครั้งหนึ่ง ส่วนนางเชษฐมยุรฉัตรแลดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน แลนางเชษฐพระแสง
 แลนางเชษฐเครื่องแลนางพัช ก็รับเครื่องต่าง ๆ ที่เชษฐพร้อมกัน แต่นางมยุรฉัตรแลดอกไม้ทอง
 ดอกไม้เงินนั้นรับเครื่องแล้ว ก็เดินทักษิณตัวรอบหนึ่งก่อนจึงเดินกระบวนเป็นระยะตอน ๆ ไป
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรกระบวนสิ้นแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับมาออก
 พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ขึ้นทรงพระราชยานลงยาราชาวดี ณ เกยหน้าพระทวารเทเวศร์รักษา
 เสด็จพระราชดำเนินเป็นกระบวน ไปประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ละครหลวงซึ่ง
 แต่งตัวถือดอกไม้เงินทอง ๔ คน ก็มารายอยู่ที่หน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท แต่ในเกยเข้า
 ไปหน่อยหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่ง กระบวนแห่เดินมาถึง
 พระยานุมาศจะประทับเกย คู่เคียงแลอินทพรหมจึงได้ถอยออกจากพระยานุมาศไปยังที่ พระเจ้า
 น้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ก็ทรงรับพระกรขึ้น
 จากพระยานุมาศ เลื่อนออกจากเกยแล้วพระยานุมาศที่ ๒ ที่ ๓ ก็เข้ามาประทับเกยเป็นลำดับกัน
 มีอาการดังที่ท่ามาแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงรับพระกรขึ้นจากพระยานุมาศ
 ครั้นพระยานุมาศถอยออกจากที่แล้ว จมื่นจงซ้ายก็ตีเกราะ ให้พวกกระบวนแห่ถวายคำนับ ๓ ครั้ง
 เจ้าคุณคี่ คุณสวน แลคุณปาน ก็รับพระกรประคองพระองค์เจ้าไปบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
 ประทับยังที่ ๆ พระสงฆ์จะได้เจริญพระพุทธมนต์ ส่วนกระบวนแห่นั้นก็เดินกระบวนไปเข้าที่จนสิ้น
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงพระราชดำเนินขึ้นบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรง
 จุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว สมเด็จพระวันรัตน์ถวายศีล พระโพธิวงษ์ชุตินาน พระสงฆ์เจริญ
 พระพุทธมนต์สวดปรีติ แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า

โสณบัณฑิต ไปจุดเทียนเครื่องบูชาเทวรูปพระอิศวรที่เขากไกรลาสนั้น ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง ๔๔ นาที พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบ ละครซึ่งแต่งตัวถือดอกไม้ทองเงินนั้น ก็ว่าที่ลานพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทข้างใน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เจ้าคุณคลี คุณสวน แลคุณปาน ได้รับพระกรประคองพระองค์เจ้ามาประทับเกยพร้อมแล้ว จมื่นจงซ้าย ก็ได้อัฒตะเกียง พวกกระบวนแห่ทั้งหลายถวายคำนับแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงรับพระกรพระเจ้าอภัยราช พระเจ้าน้องนางเธอ ให้ทรงพระยานุมาศเป็นลำดับไป มีอาการเหมือนอย่างที่ยืนเกยท้องฉนวนนั้น ครั้นพร้อมแล้วกระบวนก็เดิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับตรัสอยู่กับเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ แลเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ประมาณครู่หนึ่งจึงเสด็จทรงพระราชนุญาต ไปประทับเกยหน้าพระทวารเทเวศร์รักษา เข้าในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เสด็จขึ้นข้างในประทับเกยท้องฉนวน ครั้นกระบวนแห่เข้าไปถึงแล้ว ก็ทรงรับพระกรพระเจ้าอภัยราช พระเจ้าน้องนางเธอ ขึ้นจากพระยานุมาศเป็นลำดับไป เหมือนอย่างที่ยืนเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เจ้าคุณคลี คุณสวน แลคุณปาน ก็ได้รับพระกรแลประคองพระองค์เจ้าไปเปลี่ยนเครื่อง แล้วจึงได้เสด็จกลับไปดำเนิน ครั้นเสร็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็พระราชทานเงินแจกคู่เคียงตามควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับยังพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์

อนึ่งการพระราชพิธีโสกันต์ครั้งนี้ พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย นุ่งผ้าสีน้ำเงิน แลสวมเสื้อเยียรบับ คาดเสื้อครุย แลติดตราเครื่องราชอิสริยยศที่ได้รับพระราชทาน แต่ตำรวจแลทหารนั้นสอดเสื้อเต็มยศในทหารแลตำรวจ อนึ่งจำนวนข้าราชการที่เป็นคู่เคียงแห่โสกันต์ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญนั้น พระยาสุรเสนา พระยาภาณุมาศเสนา คู่ที่ ๑ พระยาพิพิธโกโค พระยาขโหระ คู่ที่ ๒ พระยาจำแสนยบดี พระยาราชบุรี คู่ที่ ๓ พระยาสมุทรโบรินุรักษ์ พระยาเวียงในนฤบาล คู่ที่ ๔ พระยาราชสงคราม พระยาอภัยนุรักษ์ คู่ที่ ๕ พระยานาพิธยาธิ พระศรีธรรมสาร คู่ที่ ๖ รวม ๑๒ คน พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอภัยนุราช พระยานครศรีธรรมราช พระยาเสนาภูเบศร คู่ที่ ๑ พระยารัตนพรหมมนตรี พระยาศรีสุรราช คู่ที่ ๒ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง พระยาราชวังเมือง คู่ที่ ๓ พระยา

บำเรอภักดิ์ พระยาราชบังสัน คู่ที่ ๔ พระยาสุนทรานุกิจปรีชา พระนาริราชภักดิ์ คู่ที่ ๕ พระ
นรินทร์เสนี พระอิศราธิไชย คู่ที่ ๖ รวม ๑๒ คน พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภา
ผ่องศรีนั้น พระยาโชฎิกกราชเศรษฐี พระยาศรีสิงหเทพ คู่ที่ ๑ พระยามนุสารสาตราปัญญา พระยา
พิพิธไธสูริย คู่ที่ ๒ พระยาเกียรติ พระยาราม คู่ที่ ๓ ขุนหลวงพระไกรศรี พระเกษม คู่ที่ ๔
พระเทพผลุ พระศรีทิพโภช คู่ที่ ๕ พระสิริสมบัติ พระพิพากษา คู่ที่ ๖ รวม ๑๒ คน ๓ สำหรับ
๓๖ คน

อนึ่งกระบวนแห่โสกันต์นั้น ข้าพเจ้าจะว่าประมาณแต่เป็นเลา ๆ พอดีได้ดูสังเกตต่อ
ไปภายหลัง ถ้าขาดเหลือบ้างที่แห่งใด ขอท่านทั้งหลายได้ช่วยเติมต่อให้ถูกต้อง ข้าพเจ้าขอรับ
พระทานโทษเสียเถิด เพราะเหลือที่จะจดจำได้

กระบวนที่ ๑ นั้นเป็นกระบวนทหารแต่งตัวเต็มยศ มีทหารควงกระบองแลถือธง
เป่าแตรแลถือขวานถือปืนประมาณทั้งสิ้น ๒๕๐ คน ถัดไปมีทหารถือธงคนหนึ่งแลกลองแขกสำหรับ
หนึ่ง ๓ คน แต่งตัวเสื้อเข้มขาวโพกผ้า แลนุ่งโสร่งคาดเข็มขัด แลถุงเท้ารองเท้า รองเข้าไปถึง
มหาดเล็กแต่งตัวเป็นเทวดา ประมาณ ๑๒๐ คน มีขุนนางในกรมมหาดไทย ๑ กรมกลาโหม ๑
นำหน้า และมีมหาดเล็กหุ้มแพรเป็นสรวัดอีก ๔ นายละเวร รองเข้าไปถึงกระบวนเด็ก บุตรขุนนาง
แต่งตัวเป็นจีน ประมาณ ๒๐ คน แต่งแขกเทศประมาณ ๒๐ คน แต่งตัวเป็นเด็กไทยประมาณ
๖๐ คน รวม ๑๒๐ คน และมีขุนนางชักหน้า ๒ รี้ท่าย ๒ แลสรวัด ๔ คู่ ๔ คน เป็นกรม
กลาโหมครึ่งหนึ่ง กรมมหาดไทยครึ่งหนึ่ง แลในกระบวนเด็กนั้น มีกลองชนะประมาณ ๖๐ คน
จำปี ๑ จำลอง ๑ หลวงราชมนูผู้กำกับอีก ๑ ถัดเข้าไปถึงพวกแตรสังข์เป็น ๒ ตอน ๆ หนึ่งเป็น
แตรฝรั่งเป็นแตรทองเหลืองตอนหนึ่ง เป็นแตรเงินตอนหนึ่ง ประมาณคนทั้ง ๒ ตอนสัก ๔๐ คน
ขุนนางผู้กำกับแตรอีก ๒ คน ถัดนั้นจมื่นจงชัย ถือเกราะแล้วถึงเครื่องสูง ๔ ชั้น ๓ คู่ ๗ ชั้น
คู่ ๑ บั้งแขก ๒ คู่ หว่างกลางเครื่องสูงมีมหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่องอีก ๔ คน นอกเครื่อง
สูงมีไพร่โปรยข้าวเปลือกข้าวสารคู่ ๑ พรหมณ์เป่าสังข์คู่ ๑ บัณเฑาะว์คู่ ๑ โปรยข้าวตอกคู่ ๑
รองเข้าไปถึงนางมยุรฉัตร ๑ แลดอกไม้เงินทอง ๒ มีสรวัด ๒ แล้วถึงพระยานุมาศ พระเจ้า
น้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญคู่เคียง ๑๒ อินทรพรหม ๑๒ กันพระกลด ๑ บังสุริย ๑

จามร ๑ สำหรับเปลี่ยนอีก ๓ ภูษามาลา ๑ คนหามพระยานุมาศ ๑๖ แล้วถึงนางเชิญพระแสง ๑
นางเชิญเครื่องเป็นพานทองสองชั้น ๖ นางพัช ๑ สารวัตร ๔ บังแซกคู่ ๑ มหาดเล็กเชิญพระแสง
หว่างเครื่อง ๓ คน โหรรพราหมณ์นอกเครื่องสูงอีก ๔ คน อย่างที่ว่ามาข้างหน้าแล้ว ต่อนั้นมาถึง
นางเชิญมยุรฉัตรแลพระยานุมาศ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ แลถึงเชิญพระแสง
เชิญเครื่อง แลนางพัชนั้นจำนวนคนก็เท่ากับพระองค์เจ้าจิตรเจริญ แลพานทองที่นางเชิญพาน
นั้นเป็นพานทองสองชั้น ๒ พานทองชั้นเดียว ๔ รวม ๖ พาน แลต่อมาเครื่องสูง แลนางเชิญ
มยุรฉัตร แลดอกไม้มัทธองเงิน แลพระยานุมาศพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี
แลนางเชิญเครื่องนั้น ก็มีเหมือนกันกับพระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ ยกเสียแต่นางเชิญพระแสงคนหนึ่ง
ไม่มี เพราะเป็นพระบุตร ต่อมาเครื่องสูง ๗ คู่ ๕ ชั้น ๒ คู่ บังแซกคู่ ๑ สารวัตร ๔ ต่อ
มาถึงนางสระผู้ดี เดินแถวละ ๔ คน ๑๐ แถว ๔๐ คน สารวัตร ๔ คู่ นางสระเล็ก ๔๔ คน
โขน ๔๔ คน สารวัตร ๓ คู่ ๖ คน ข้าหลวงพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ประมาณ ๖๐ คน ข้าหลวง
พระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ ประมาณ ๖๐ คน พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ประมาณ ๗๐ คน เป็น
ตอน ๆ ประมาณ ๓๐ คน ต่อนั้นมา มีม้าผูกเครื่องอาบน้อยไทย ๒ ม้า คนจูงม้าข้างละ ๒ เป็น
๔ คน ข้าในกรมพระองค์เจ้าจิตรเจริญ เสือหลวงจ่าย ๔๐ ไม่ได้เสื่อหลวงประมาณ ๑๐๐ คน
ต่อมามีม้าแลข้าในกรมพระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ เหมือนพระองค์เจ้าจิตรเจริญ แต่ที่ไม่ได้เสื่อหลวง
นั้นประมาณ ๒๐๐ คน พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีนั้นก็เหมือนกัน แต่คนที่ไม่ได้เสื่อนั้นประมาณ
๒๔ คน ต่อมามีทหารถือธงแลเป่าแตรแลถือปืน ทั้งสิ้นประมาณ ๒๐๐ คน รวมกระบวนแห่งสิ้น
ประมาณ ๑๗๖๖ คน

อนึ่งมหาดเล็กซึ่งแต่งตัวเกณฑ์เทวดานั้น นุ่งผ้าท้องขาวกรวยเชิงสอดเสื้อครุยขาว
ลำพอกเกี้ยวขาว สารวัตรแลขุนนางในกรมกลาโหม กรมมหาดไทยแลกรมต่าง ๆ แลคู่เคียงนั้น
สอดสนับเพลา นุ่งผ้าเยียรบับข้าง ยกข้าง แลสอดเสื้อเยียรบับเข็มขาครุยขาวแลพอกขาว นาง
เชิญมยุรฉัตรแลดอกไม้มัทธองเงินแลเชิญพระแสง แลนางเชิญเครื่องนางพัชนั้นนุ่งผ้าเยียรบับ ห่ม
คาดเป็นผ้าอย่างนางละคร ใส่กระบังหน้าแลเครื่องทองต่าง ๆ แลเชิญพระแสงแลดอกไม้มัทธองเงิน
นั้น เป็นเด็กสวมเกี้ยวด้วย นางสระนุ่งผ้าท้องขาวกรวยเชิง ห่มแพรขาวขลิบลูกไม้ทองใส่สาย

สร้อย ข้างลวงนั้นนุ่งผ้า ห่มแพรต่าง ๆ ข้างในกรมที่ได้เสื้อลวงจำนนั้น นุ่งผ้าทองขาวกรวย
เชิงสอดเสื้อครุยขาว และที่ไม่ได้เสื้อลวงนั้นนุ่งผ้าสอดเสื้อต่าง ๆ กัน

ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ เวลาบ่าย ๔ โมง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงพระราชนิพนธ์ออกทาง
พระทวารเทเวศร์รักษา ประทับเกลยทรงพระที่นั่งร่ายยานถม ไปประทับเกลยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข
ปราสาท แล้วเสด็จขึ้นประทับบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เวลานั้นกระบวนแห่มาถึง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงรับพระกร พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอซึ่งจะ
โสกันต์ ขึ้นจากพระยานมาศแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ ซึ่งจะโสกันต์ก็เสด็จขึ้น
ไปบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นไปบน
พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ สมเด็จพระวันรัตน์ก็ถวายศีล ครั้นจบแล้ว
พระราชอาคัน ๓๐ รูป มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธานอธิบดี
ก็สวดพระพุทธมนต์ มีพระธรรมจักษุกับปวดีนสูตรเป็นต้น เวลาจวนย่ำค่ำจบแล้ว สมเด็จพระ
วันรัตน์ก็ถวายอติเรก พระพิมลธรรมก็ถวายพระพรลา เจ้าพนักงานกรมสังฆการี จึงนำพระสงฆ์
กลับออกมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จพระราชนิพนธ์จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
มาประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ส่งกระบวนแห่เสร็จแล้ว เสด็จทรงพระราชนิพนธ์ ไป
ประทับเกลยหน้าพระทวารพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติแล้วเสด็จขึ้น เมื่อเวลาเดินกระบวนแห่กลับ
นั้น ได้สวดชัยันโตบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เวลานั้นเป็นวันพระ พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว ทรงพระภูษาสีแดง ฉลองพระองค์เยียรบับพื้นขาว สายสะพายจุลจอมเกล้า
(สีชมพู) ตรีเครื่องราชอิสริยยศทั้ง ๔ ดวง พระบรมวงศานุวงศ์ ทรงผ้าสีแดง ฉลองพระองค์
เยียรบับพื้นขาว ดิดตราเครื่องราชอิสริยยศ ตามซึ่งได้รับพระราชทาน ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
สวมเสื้อเยียรบับสีต่าง ๆ ดำรวจทหารแลกรมวังนั้น สวมเสื้อตามยศ แลดิดตราเครื่องราชอิสริยยศ
ตามซึ่งได้รับพระราชทานนั้น

วันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ ๑๒ ๑ ครั้นเวลา
บ่าย ๕ โมงกับ ๒๕ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เสด็จ

ทรงพระราชดำเนินออกทางพระทวารเทเวศร์รักษา เสด็จขึ้นเกยทรงพระราชนาถลงยาราชาวัติ เสด็จไปประทับ ณ เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ประทับอยู่ประมาณครู่หนึ่ง ครั้นกระบวน แท้โสกันต์เดินมาถึง พระยานุมาศจึงเข้าประทับที่เกยนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จ ลงมาที่เกยทรงรับพระกรพระองค์เจ้าที่จะโสกันต์ทั้ง ๓ พระองค์ ขึ้นจากพระยานุมาศแล้ว จึงเสด็จ พระราชดำเนินลงจากพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เสด็จขึ้นอัฒจันทร์มุขกระสันด้านตะวันออก เข้าในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้วเสด็จขึ้นไปประทับยังพระที่นั่ง ไททรน พระสงฆ์สวดสมณสูตรจบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงได้เสด็จพระราชดำเนินมาประทับ ตรัสด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ จนเวลาบ่าย ๕ โมงเศษจวนย่ำค่ำ พระสงฆ์จึงสวดมนต์จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จลงจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ไปประทับพระที่นั่งอาภรณ์ พิโมกขปราสาท ทรงรับพระกรพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอทั้ง ๓ พระองค์ลงจาก พระยานุมาศ กระบวนแท้อีกแท้อีก ครั้นเวลาเย็นแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชนาถกลับไปยังเกยพระทวาร พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เสด็จขึ้น ณ วันนั้น พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์เต็มยศอย่างทหารราชวัลลภ ทรงตราเครื่องราชอิสริยยศ อย่างสูง ๔ ดวง ทรงสายสะพายมหาวรรณช้างเผือก ดวงตรานั้นนพรัตน์ราชวรารณ ๑ มหา วรารณ ๑ มหาสุรารณ ๑ จุลจอมเกล้า ๑ รวม ๔ ดวง พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ สวมเสื้อเยียรบับแลเข็มขบติดตราเครื่องราชอิสริยยศต่าง ๆ ตามที่ได้รับพระราชทานนั้น

ณ วันพุธ เดือนนี้ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ เวลาเช้าโมงหนึ่ง กับ ๕ นาที ตามนาฬิกาที่หอสูง^(๑) ในพระบรมมหาราชวังนั้น กระบวนแท้อีกแท้อีกมาแต่เกย พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ มาถึงเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงสี กรมท่า ฉลองพระองค์เยียรบับพรม่วง ทรงเครื่องราชอิสริยยศทั้ง ๔ องค์ แต่สายสะพายนั้นเป็น นพรัตน์ราชวรารณ เสด็จออกทางพระทวารในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับที่เกยพระที่นั่ง ดุสิตาภิรมย์ ทรงจับพระกร พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์ เจ้าวัฒนาวงศ์ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ส่งลงบนพระยานุมาศ แล้วเสด็จ ทรงพระราชนาถในสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสนสมมติเทวราชูปบัติ ไปประทับเกย

๑. หอนาฬิกาอยู่ตรงสำนักงานราชเลขาการในพระองค์บัดนี้ แต่ต่อมาทางตะวันออก

อาภรณ์พิโมกขปราสาท ทรงรับพระกรพระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์ ที่แห่ตรงมาแต่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์นั้นขึ้นแต่พระยานุมาศแล้ว เจ้าคุณเคล็จึงรับพระกร พระองค์เจ้าจิตรเจริญ คุณสวนรับพระกร พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ คุณปานรับพระกร พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี แต่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาทไปปลดเครื่องแต่งพระองค์ที่หน้าบุษบกมุขด้านใต้ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ด้วยเดิมนั้นแต่งเหมือนอย่างวันที่ทรงฟังสวด เปลี่ยนเป็นเครื่องผ้าขาว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงพระราชดำเนินแต่พระที่นั่งอาภรณ์ฯ ไปทางในเสด็จออกประทับที่ทรงนมัสการ สมเด็จพระวันรัตน์ถวายศีลแล้ว เสด็จพระราชดำเนินมาประทับที่พระเก้าอี้ ครั้นพระองค์เจ้าที่จะโสกันต์แต่งองค์เสร็จแล้ว จึงออกมานั่งเก้าอี้เรียงแถวตามแถวพระสงฆ์นั่ง ถึงเวลาโมงหนึ่งกับ ๒๐ นาทีได้ฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงรดน้ำมนต์ด้วยพระมหาสังข์ เรียงเป็นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แล้วพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศวิรินทร ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ๑ ทั้ง ๒ ได้ทรงตัดพระเกศาในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรดน้ำสังฆนั้น เจ้าพนักงานจึงประโคมสังข์แตรดนตรีพิณพาทย์ขึ้นพร้อมกัน ครั้นกรมพระเทเวศฯ สมเด็จพระบรมฯ ทรงตัดพระเกศแล้ว พระยาราชโกษาจึงโกนถวายพระองค์เจ้าจิตรเจริญ หลวงเทพาภรณ์โกนถวายพระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ ชุนพิพิธภูษาโกนถวายพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ครั้นเสร็จแล้วเวลาโมงกับ ๓๒ นาที จึงลงไปเข้าที่สรงที่เขาไกรลาส แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จพระราชดำเนินประทับที่ศาลาตรงมุขตะวันตก รับสังข์กับเจ้าพระยาสุรวงศ์ แลเจ้าพระยาภาณุวงศ์ครู่หนึ่ง เวลาโมงกับ ๓๖ นาที จึงขึ้นจากที่สรงในเขาไกรลาสนั้นมาที่เบญจาสรงตรงหน้าเขาไกรลาสนั้น แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรดน้ำในพระเต้าต่าง ๆ ซึ่งตั้งบนพระแท่นมณฑลในพระมหาปราสาทนั้นยกเสียแต่พระเต้า ๕ กษัตริย์กับอนึ่งพระเต้าเบญจครุฑนั้น ได้ทรงรดแต่พระองค์เจ้าจิตรเจริญองค์เดียว ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรดน้ำมนต์เสร็จแล้ว เสด็จขึ้นทรงประเคนเครื่องกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์แลพระสงฆ์ฉันต่อไปแล้ว พระบรมมหารัชมังคลาเธอ กรมสมเด็จพระสุตรางคณาธิบดีราชประยูร จึงทรงรดแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ จึงรดน้ำมนต์ต่อไป คือ รดน้ำมนต์เรียงกันดังนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศวิรินทร ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรศักดาพิศาล ๑ พระเจ้า

บรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแมนเขียน ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระ
บำราบปรปักษ์ ๑ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเงินยวง ๑ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
จาตุรนต์รัศมี ๑ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ๑ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ๑ ครั้นแล้ว
พระมหाराชครูพิทักษ์กับพระครูธำมธารจารย์ จิตรดำนัสย์ แลขุนเทพาจารย์จิตรนันทพรหมณ์ใน
ชั้นสัมฤทธิ์แล้ว เวลาโมงกับ ๕๕ นาที เจ้าคุณคลี คุณสวน คุณปาน จึงรับพระกรพระองค์เจ้า
แต่เบญจาทิสรมมาผลัดเปลี่ยนทรงเครื่องใหม่ที่หน้าบุษบกบนมุขด้านใต้ แต่งองค์ผ้าทรงเยียรยับแล
เข็มขัดสายรัดองค์ทรงดูพระบาท ผูกของทั้งพระหัตถ์พระบาทที่องค์ซ้ายทรงเสื่อครุฑห่ม ที่องค์หญิง
ทรงสบทบทรงตาด แล้วทรงสร้อยนวมและจี๊เล็กใหญ่แล้วทรงมงคลออกไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวที่มุขตะวันออก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงรดน้ำสังข์แลเจิมพระราชนานทุกองค์แล้ว จึง
โปรดเกล้าฯ ให้ไปถวายของสงฆ์ ครั้นถวายของแล้ว เจ้าคุณคลี คุณสวน แลคุณปาน จึงรับพระกร
ไปส่งที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ผลัดเปลี่ยนเครื่องแต่งพระองค์ตามอย่างเครื่องต้นทรงมงกุฏ
ครั้นพระสงฆ์ถวายศีลแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จพระราชดำเนิน
มาประทับ ณ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข แล้วพระสงฆ์กล่มมานั่งบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขคอยสวด
ชยันโตเมื่อเวลาแห่ด้วย ครั้นพระองค์เจ้าทั้ง ๓ นั้น แต่งพระองค์เสร็จแล้วจึงตั้งกระบวณแห่กลับ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงจับพระกรพระองค์เจ้าส่งลงพระยานุมาศทุกพระองค์แล้ว จึงได้ออก
เดินกระบวณแห่นั้นไป ตามอย่างตามธรรมเนียมไปทางเดียวกันอย่างแห่มาเมื่อนานก่อน ๆ แต่พวก
กระบวณแห่ซึ่งได้แต่งเป็นสีชาวย่างวันก่อนนั้น วันนี้ได้เลื่อนเป็นสีแดง แลนางเชิณมยุรฉัตรนาง
เชิณเครื่องนั้นเปลี่ยนกระบวณหน้าเป็นมงกุฎษัตริย์เปลี่ยนกระบวณหน้ากับเกี้ยวเป็นเกี้ยวยอด แล้วพระ
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จทรงพระราชนานแต่เกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข ไปประทับเกย
พระทวารเทเวศร์รักษาแลเสด็จ ทรงพระราชดำเนินไปประทับที่เกย ท้องพระณวน ตรงหน้า ประตูสาม
หน้าครั้นกระบวณแห่มาถึง เทียบพระยานุมาศตามที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
จึงทรงจับพระกรขึ้นแต่พระยานุมาศทุกพระองค์ แล้วเสด็จขึ้น พระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้นไปผลัด
เครื่องแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งนงคราญสโมสรแล้ว มีเสียงรับเสด็จไปส่งที่ตำหนักทุกพระองค์เหมือน
อย่างวันก่อน

ครั้นเวลาบ่ายมีเสลี่ยงไปรับพระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์ ขึ้นมาแต่งพระองค์ที่พระที่นั่ง
 นคราณุสรณ์ แต่งเหมือนเวลาเช้า แต่ทรงมงกุฏ ๕ ยอด ตั้งกระบวนแห่ไปตามทางเหมือน
 เมื่อวันก่อน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงพระราชดำเนินลงที่เกยท้องฉนวน ทรงรับพระ
 กรพระองค์เจ้าลงพระยานมาศทั้ง ๓ พระองค์แล้ว กระบวนแห่ก็เดินไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระราชดำเนินออกทางพระทวารพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงพระราชยานแต่พระทวารเทเวศน์ไป
 ประทับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ครั้นกระบวนมาถึงแล้ว จึงทรงรับพระกรพระองค์เจ้าขึ้น
 แต่พระยานมาศแล้ว เจ้าคุณคัล คุณสวน แลคุณปาน จึงรับพระกรขึ้นไปบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
 ไปยังที่เกยตรงหน้าบายศรี เรียงเป็นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ไปตามอย่างตามธรรมเนียม คือแต่ขวามา
 ซ้าย แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปที่ประทับที่พระเกยในพระที่นั่ง
 ดุสิตมหาปราสาท ริมเสามุขด้านตะวันออก เกย ๓ ตัวสำหรับพระองค์เจ้าที่โสกันต์นั้นได้ตั้งตรง
 หน้าพระที่นั่งเศวตฉัตร ตรงที่พระแท่นมุขแต่พระแท่นมุขนั้นยกออกเสีย แลตรงระหว่างมุขด้าน
 หนึ่งกับเกย ๓ ตัวนั้น ตั้งบายศรีแก้วทองเงิน แล้วพระมหาราชครูพิธี พระครูสังฆาจารย์
 ชุนเทพอาจารย์ จึงเข้าเบิกแว่นเวียนเทียนส่งออกไปแต่ขวามาซ้าย พระบรมวงศานุวงศ์เข้าทูลละอง
 รฐีพระบาทใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน จึงรับแว่นเวียนต่อไป คือเวียนอ้อมไปตามมุขตะวันออก
 แล้วส่งไปมุขด้านใต้ แล้วส่งไปมุขตะวันตก แล้วส่งไปมุขเหนือ ครั้นเวียนไปครบ ๓ รอบ ชีพ
 พราหมณ์ทั้ง ๓ ผู้เบิกแว่นนั้น จึงคลี่ผ้าซึ่งคลุมบายศรีทั้ง ๓ นั้นไปส่งถวายพระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์
 ให้ทรงรับไว้แต่แว่นเทียนนั้นก็เวียนต่อไปเสมอ ครั้นครบรอบที่ ๕ ชีพพราหมณ์ผู้เบิกแว่นจึงรับ
 ไปดับโบกควันไปตามอย่างตามธรรมเนียม แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเสด็จทรงพระราช
 ดำเนินแต่ที่ประทับทรงเจิมพระราชทานทั้ง ๓ พระองค์ แล้วจึงพระราชทานหีบทองลงยาราชาวดี มี
 ตรามงกุฏบนหลังหีบ ๑ กาทองขนาดใหญ่มีตรามงกุฏบนฝา ๑ เงินส่วนงวดพระคลัง ๑๐ ชั่ง เงินส่วน
 พระคลังข้างที่ ๑๐ ชั่ง รวม ๒๐ ชั่ง แก่พระองค์เจ้าจิตรเจริญ แล้วพระราชทานหีบทองขนาดเล็ก
 ลงยาราชาวดีมีตรามงกุฏบนหลัง ๑ เงินส่วนงวดพระคลัง ๓ ชั่ง เงินส่วนพระคลังข้างที่ ๒ ชั่ง รวม
 ๕ ชั่ง แก่พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ แล้วพระราชทานหีบทองอย่างเล็กลงยาราชาวดีมีตรามงกุฏบน
 เงินส่วนงวดคลัง ๑ พระคลัง ๓ ชั่ง เงินส่วนพระคลังข้างที่ ๒ ชั่ง รวม ๕ ชั่ง แก่พระองค์เจ้า
 เสาวภาผ่องศรี ครั้นทรงเจิมแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมมหารัชมังคลาจารย์

กรมสมเด็จพระสุรรัตนราชประยูร ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรศักดาพิศาล ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแมนเขียน ๑ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเงินยวง ๑ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย ๑ เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ๑ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ๑ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ๑ เจริญ แล้วจึงพระมหาราชครูพิธีเจิม ถวายพระองค์เจ้าทั้ง ๓ แลพระครูอัมฤชาจารย์ผู้ศักดิ์สิทธิ์ที่ขอพระหัตถ์ ชุนเทพาจารย์ถวายน้ำมะพร้าวให้สวดย ครั้นแล้วเจ้าคุณคลีคุณสวน แลคุณปาน จึงรับพระกรรมที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำเนินมาประทับที่พระที่นั่งอาภรณ์ ทรงจับพระกรพระองค์เจ้าทั้ง ๓ พระองค์ ส่งลงยานุมาศตามลำดับแล้ว จึงได้เดินกระบวนแห่กลับเหมือนเวลาเข้า กระบวนแห่นั้นก็แต่งเหมือนกันกับเมื่อแห่เวลาเข้านี้ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชยานไปประทับที่เกยพระทวารเทเวศไปประทับที่เกยท้องฉนวนเหมือนเวลาเข้า ครั้นกระบวนแห่มาถึงที่เทียบพระยานุมาศตามลำดับ ทรงจับพระกรพระองค์เจ้าขึ้นแต่พระยานุมาศทุกพระองค์ ให้พระองค์เจ้าทั้ง ๓ ไปผลัดเครื่องแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งนงคราญแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินแจกคู่เคียง แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานแจกพวงกระบวนแห่ตามลำดับผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในเหมือนวันก่อน แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

เมื่อเวลาเที่ยงวันนั้นนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศ จลองพระองค์อย่างตำรวจ ทรงเครื่องราชอิสริยยศทั้ง ๔ องค์ แต่สายทรงสะพายนั้นเป็นมหาวรรณารณ์ และในวันนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตนราชเอศเดอดอกแก้ว ได้รับพระบรมราชโองการ มีการตั้งเชิญให้สนมไปถวายพระบรมวงศานุวงศ์ มีสำเนาความในการตั้งนั้นดังนี้ ด้วยราชเอศเดอดอกแก้วรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ให้เชิญ (ที่ลงพระนาม) มาประชุมสวดยในการโสกันต์ พระเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องนางเธอ ในพระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร ณ วันพุธ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนยี่ ปีกุน สัปดาห์ ๑๒๓๗ เวลาทุ่ม ๑ พร้อม แลพระบรมวงศานุวงศ์ที่เชิญนั้น คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศวิชรินทร์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรศักดาพิศาล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทรธิบาล พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ

พระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมหมื่นเจริญผลพูลสวัสดิ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี
 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์กุล พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ พระเจ้า
 น้องยาเธอ พระองค์เจ้าทวีดลยลาภ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากมลสเลสรักษ์ พระเจ้า
 น้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธงไชย
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองแตมดลยวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามุนษุณยานมานพ
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิ์ประวัติ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต พระเจ้า
 น้องยาเธอ พระองค์เจ้าติศวรกุมาร พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต พระเจ้า
 น้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ พระเจ้าน้องนางเธอ
 พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ พระวงศ์เธอพระองค์เจ้า
 ประดิษฐวรการ พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชิตเชื้อพงศ์ พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสิงหนาทราช
 ดุรงค์ฤทธิ์ พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์
 รวมได้เชิญ ๓๔ พระองค์ แต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศวิชรินทร์ สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์กุล
 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธงไชย
 นั้นไม่ทรงสบายเสด็จมาประชุมหาได้ไม่ นอกจากที่ว่ามานี้ก็ได้เสด็จมาทั้งสิ้นครั้นเวลา ๒ ทุ่ม
 ๒๐ นาที ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์
 ออกมาเชิญพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งได้รับการัดเชิญมาคอยที่สนามหน้าพระที่นั่งสมมติเทวราช
 อุบัติ เข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ พระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร ครั้นพระบรมวงศา
 นุวงศ์เข้าไปยังที่นั้น จึงได้ถวายคำนับทุกพระองค์แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงรับสั่ง
 กับพระบรมวงศานุวงศ์อยู่ ณ ที่นั้น ประมาณ ๑๐ นาที จึงได้ทรงพระราชดำเนินไปประทับโต๊ะ
 ในห้องชั้นที่ ๒ ตรงห้องสีเขียวข้างบนลงไป พระบรมวงศานุวงศ์จึงตามเสด็จดำเนินลงไปนั่งที่เก้าอี้

ในโต๊ะ ตามที่มีกระดาษพระนามวางอยู่ในจานตรงเก้านั้น ๆ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุตรนต์ร์ศรี มี ประทับ
อยู่ริมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เบื้องขวาดัดไปนั้นคือกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ ๑ พระองค์เจ้า
ทวิถวัลยลาภ ๑ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ๑ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค ๑ พระองค์เจ้า
ไชยานุชิต ๑ พระองค์เจ้าชิตเชื้อพงศ์ ๑ สิ้นปลายโต๊ะข้างนี้แล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
ประทับอยู่ริมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เบื้องซ้ายต่อนั้นไป คือ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ ๑
พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ๑ พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์ ๑ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ๑ พระองค์
เจ้าประเสริฐศักดิ์ ๑ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ๑ สิ้นปลายโต๊ะข้างด้านนี้เท่านั้น แล้วกรมหลวง
วรศักดิ์ดาพิศาล ประทับกลางโต๊ะข้างด้านโน้น ดัดไปข้างเบื้องขวานั้น คือ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบน-
ทราธิบาล ๑ กรมหมื่นเจริญผลพลสวัสดิ์ ๑ พระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ ๑ พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ ๑
พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ ๑ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ๑ พระองค์เจ้าสิงหนาทราชดรุณฤทธิ ๑
สิ้นเขตโต๊ะข้างด้านโน้นเท่านั้น แล้วต่อกรมหลวงวรศักดิ์ดาพิศาลไปเบื้องซ้าย คือกรมหมื่นอักษรสาสน-
โสภณ ๑ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๑ พระองค์เจ้ากมลาลาสเลอสรร์ ๑ พระองค์เจ้าชุมพล
สมโภช ๑ พระองค์เจ้าสวัสดิ์ประวัติ ๑ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต ๑ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ๑
สิ้นเขตโต๊ะข้างด้านโน้นเท่านั้น รวมพระบรมวงศานุวงศ์ได้มาเสวยนั้น ๒๔ พระองค์ ประทับเสวย
พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ณ ที่นั้น จนถึงเครื่องหวานเมื่อเวลา ๔ ทุ่มกับ ๑๕ นาที จึงเสด็จขึ้น
แต่พระเก้าอี้ทรงยืนประทับอยู่ตรงนั้น ทรงพระราชทานพรแต่ พระเจ้าน้องยาเธอ แลพระเจ้า
น้องนางเธอที่โสกันต์นั้น มีความตามซึ่งได้ทรงพระราชหัตถเลขา พระราชทานมาแต่โดยสังเขปนั้น
ดังนี้

ซึ่งเจ้านายมาประชุมพร้อมกันในเวลานั้น เป็นวันการมงคลโสกันต์ ซึ่งฉันจะได้
กล่าวบัดนี้ จะต้องขอบอกเรื่องที่ได้ทำการโสกันต์ใหญ่ในครั้งนี้ (ถ้าจะว่าแต่เป็นโสกันต์อย่าง
กลางจะถูกกว่า) ก็การได้คิดทำดังนี้ เพราะเห็นว่าจิตรเจริญเป็นลูกของน้าฉัน ควรนับว่าเป็นน้อง
อันสนิทสนมอีกชั้น ๑ เพราะเหตุดังนี้ ตัวฉันเองเล่าซึ่งได้มียศเป็นเจ้าฟ้าใหญ่ยิ่งเหมือนกับเจ้าฟ้า
ซึ่งพระมารดาเป็นเจ้าฟ้า ถ้าพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าเต็มที มีการราชประเพณีต่าง ๆ คือ
โสกันต์มีเขาไกรลาสเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

เป็นต้น ไม่ต้องกลัววัยชราต่อไปอีก การที่เป็นมาในตัวตนดังเช่นว่ามาแล้วนี้ ก็เป็นไปเพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณาเมตตาที่ยกย่องขึ้นให้มียศศักดิ์ถึงเพียงนี้เป็นพระเดชพระคุณติดอยู่ไม่รู้สิ้นรู้สุด เมื่อจะเทียบตัวฉันเองกับจิตรเจริญโดยชาติตระกูลก็เสมอกันไม่สูงไม่ต่ำเป็นอย่างกันทีเดียว ก็ควรเป็นหลานราชวงศ์อยู่เหมือนกันอย่างนั้น ควรจะเห็นว่าที่สูงที่ต่ำกว่ากันในบรรดาศักดิ์นั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ก็เมื่อฉันได้มีการโสกันต์ใหญ่ที่สุดแล้ว ก็เห็นว่าควรจะให้ยศโสกันต์ขนาดกลางนั้นกับจิตรเจริญ ซึ่งเป็นผู้คล้ายคลึงกันกับฉันให้มียศมากขึ้น เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาแก่ฉันแล้ว ก็แลเจ้านายซึ่งโสกันต์ด้วยอีกสององค์นั้นแล้ว ก็เป็นประเพณีมาแต่เดิม ที่เรียกว่าหัวนาคนาค แล้วเจ้านายในพวกนั้นก็เคยโสกันต์อย่างนี้มาหลายองค์ ไม่สู้เป็นการประหลาดนัก ก็ในการครั้งนี้จะต้องขอโทษแก่เจ้านาย แต่เห็นจะไม่ทั่วไปดอก เพราะเจ้านายชั้นใหญ่คือบรมวงศ์แลราชวงศ์นั้น ท่านก็เคยโสกันต์เหมือน ๆ กันมาแล้วในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านก็เห็นจะไม่มี ความรังเกียจสิ่งใดในคราวนี้ ฝ่ายพระเจ้าน้องยาเธอที่โสกันต์มาแต่ก่อน ๆ นั้นแล้ว ก็ได้แห่แห่นมาทุกองค์ ซึ่งว่ามาบัดนี้จะตั้งใจขอโทษแก่เจ้านายซึ่งฉันได้โสกันต์ไว้ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ซึ่งไม่ได้ทำการใหญ่นั้นเพราะเห็นว่าเป็นการลำบากมากนัก เจ้านายแต่เดิมท่านก็ไม่ได้เคยแห่แห่นกันมา ซึ่งทำการใหญ่ครั้งนี้ก็เพราะเหตุมีมาดังเช่นว่ามาข้างต้นนั้นแล้ว จึงขอย่าให้มีความเสียใจเลย ถ้าเจ้านายทั้งปวงไม่มีความรังเกียจแล้ว ขอให้พรมกับจิตรเจริญแลเจ้านายซึ่งโสกันต์ในครั้งนี้ด้วย โดยความยินดี เทอญ

ครั้นทรงพระราชทานพรแล้ว จึงทรงดื่ม (แชมเปญ) ตามธรรมเนียมชาวยุโรปแล้ว กรมหลวงวรศักดิ์ดาพิศล จึงเสด็จขึ้นขึ้นถวายพระพร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลประทานพร พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ ที่โสกันต์ แล้วอีกครั้งหนึ่ง กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ จึงเสด็จขึ้นขึ้นถวายพระพร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแลประทานพร พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอที่โสกันต์แล้ว มีสำเนาความตามที่กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ มีลายพระหัตถ์ประทานมานั้น ดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ราชวงศ์ ซึ่งได้มาประชุมพร้อมกันในวันโสกันต์พระเจ้า
น้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องนางเธอ ณ สถานที่นั้น มีความยินดีขอบพระเดชพระคุณที่ได้ทรง

พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงยกย่องนับถือในราชวรวัศทั้งหลาย ควรข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะ
ตั้งใจสวามิภักดิ์ ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณให้เต็มกำลังแลเต็มสติปัญญา จนตราบเท่าสิ้นชีวิต
มิได้คิดย่นย่อทอดลอยในการยากการลำบากแลการหนักเบาทั้งปวง อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
พร้อมกันน้อมเกล้าถวายพระพรในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระเจริญในสิริราชสมบัติ
หม่อมรินทรราชดัสกร ให้แพ้วายพระเดชานุภาพ จะมีพระชนม์พรรษาอายุยืนอยู่นานได้ร้อยรอบ
แห่งสุริยคติกาลโดยกำหนด พระเกียรติยศจงถาวรอยู่ชั่วกัลปาวสาน อนึ่งขอจงเทพทุกสถานซึ่งมี
มหศักดิ์จงอภิบาลบำรุงรักษา แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดิน
สยาม ให้นิราสปราศจากความสรรพพิบัติทั้งปวง แลข้าพเจ้าทั้งหลายขอถวายพระพรในพระเจ้า
น้องยาเธอ แลพระเจ้าน้องนางเธอ ซึ่งโสภณัตถ์ในวันนั้น ให้ทรงพระเจริญพระชนมายุสิริสวัสดิ
สุขสถาพร จงทำราชการฉลองพระเดชพระคุณให้ปรากฏยศศักดิ์สืบกาลนาน เทอญ

ครั้นจบแล้ว จึงทรงดื่มเหมือนกันกับครั้งก่อน ประทับที่โต๊ะจนเวลา ๔ ทุ่ม ๔๐ นาที
เสวยเสร็จแล้วจึงเสด็จขึ้นจากโต๊ะขึ้นมาประทับชั้นบน ประทับตรัสอยู่จนเวลา ๔ ทุ่ม ๑๕ นาที
เสด็จขึ้น พระบรมวงศานุวงศ์จึงได้กลับออกมา เวลาเสด็จขึ้นนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงเครื่องอวนิงเดรส ทรงเครื่องราชอิสริยยศจุลจอมเกล้ากับสายสะพายด้วย แลพระบรมวงศานุวงศ์
นั้นแต่งอวนิงเดรส สวมเครื่องราชอิสริยยศตามแต่ที่ได้รับพระราชทาน

ทรงผนวชสามเณร

ณ วันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๙ ตรงกับวันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีชวด
อัฐศก จ.ศ. ๑๒๓๔ ทรงผนวชเป็นสามเณรในพระพุทธศาสนา ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นอุปัชฌาย์ หม่อมเจ้าพระอรุณนิภา
คุณากรเป็นผู้ให้ศีล ครั้นแล้วเสด็จไปจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ณ กุฏิหมู่ที่ ๓ คณะกุฏิ
ปากข้างวิหารพระศาสดา

เมื่อลาผนวชแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก

๕ ขนวัง

ในระหว่างที่ยังทรงพระเยาว์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประทับอยู่ที่หอนิเทศ
พิทยาในพระบรมมหาราชวัง เมื่อถึงเวลาอันสมควรที่จะมีวังประทับอยู่ต่างหาก พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักและตกแต่งซ่อมแซมวังทำพระ
ชั้นใหม่ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเป็นที่ประทับ ถึงกำหนดพระฤกษ์ ณ วันที่ ๑๖ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๔๖๒ ตรงกับวัน ๔ ๑๐ ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ เสด็จทรงพระราชนิพนธ์
ไปประทับวังพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ที่ริมประตูออกไปทำพระ ซึ่งเดิมเป็นวังของพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทอดพระเนตรบนตำหนักและที่ต่าง ๆ ทั่วทุกแห่ง ครั้นได้พระฤกษ์เวลา
๕ ทุ่ม ๙ นาที โปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงเครื่องขบวนขึ้นพระแท่นมณฑล ทรง
ร่นำพระราชทานในการขึ้นวังใหม่ ทรงรดด้วยพระเต้าเบญจกรรพองค์ใหญ่ ด้วยคำรัสว่า เป็น
การสมควรที่จะรับพระราชทานได้เพราะเป็นแต่องค์ใหญ่ แล้วโปรดให้ต่างกรมรดทุกองค์ แล้วเสด็จ
มาประทับบนตำหนัก พระองค์เจ้าจิตรเจริญแต่งพระองค์มาแล้วทรงร่นำพระมหาสังข์ทักษิณาวัตร
พระราชทานพรต่าง ๆ เป็นอันมาก แล้วเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง ที่วังพระองค์เจ้าจิตรเจริญ
วันนี้ เป็นวันสวدمนต์และขึ้นวังในวันนี้

ทรงผนวชพระ

พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม
พ.ศ. ๒๔๖๗ มีรายละเอียดอยู่ในหนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันว่า

“วัน ๓ ๙ ค่ำ ปีมะแม จศก จุลศักราช ๑๒๔๖ โปรดให้สมโภชพระองค์เจ้า
จิตรเจริญที่ท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เป็นครั้งแรกที่ได้มีสมโภชพระองค์เจ้าทรง
ผนวชที่พระที่นั่งนี้

๑. คัดจากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน

เจ้าพนักงานจัดการตั้งบายศรีแก้ทองเงิน และตั้งผ้าไตรบาตรบริวารและของถวาย พระสงฆ์พร้อมตามเคยอย่างเช่นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เวลาค่ำพระองค์เจ้าซึ่งจะทรงผนวชใน เวลาพรุ่งนี้ คือพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงผนวชพระ ๑ พระองค์เจ้ากัลยาณประวดี พระองค์เจ้านิทัศน์นิภาธร ทรงผนวชสามเณร ๒ เสด็จขึ้นมาประทับที่ท้องพระโรงกลาง คอย เสด็จพระราชดำเนินออก

เวลา ๒ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์ขัตติยตระกูล ทรง สร้อยและดวงเครื่องราชอิสริยยศจักรีบรมราชวงศ์และดวงสตางค์จอมเกล้า เสด็จออกประทับพระ ที่นั่งโอรน ๓ ท้องพระโรงกลาง พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าเป็นอันมาก โปรด ให้พระครูพราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภช โดยทักษิณาวฏ์ถ้วนเบญจวารตามจารีตประเพณีใช้ เนื่องกันมา แล้วมีพระบรมราชโองการให้พระองค์เจ้าจิตรเจริญ และพระองค์เจ้าทั้งสองซึ่งเป็น พระโอรสกรมพระราชวังบวรเข้าไปหน้าพระที่นั่ง แล้วทรงหลั่งน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวฏ์และทรง เจริญพระราชทาน แล้วเสด็จขึ้น

วัน ๔ ๑๐ ๔ ค่ำ ปีมวอก ฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖ เวลาบ่ายโมงเศษเสด็จออกจาก พระที่นั่งจักรี ทรงพระราชยานไปประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องหน้ามิวเซียม

พระองค์เจ้าซึ่งจะทรงผนวชทรงเสด็จไปขึ้นเกยซึ่งปลูกไว้หน้ามิวเซียมทั้ง ๓ องค์ พระ- ราชทานเงินทั้งทานพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ๑๐ ตำลึง พระองค์เจ้ากัลยาณประวดี พระองค์เจ้า สุทัศน์นิภาธร ในพระราชวังบวร ๒ องค์ ๆ ละ ๗ ตำลึง ครั้นทั้งทานแล้วเสด็จไปประทับใน พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามทรงนมัสการ โปรดให้พระองค์เจ้าที่จะทรงผนวชขึ้นไปบน พระอุโบสถ แล้วไปจุดเทียนบูชาพระแล้วกลับมานั่งที่ แล้วพระองค์เจ้าจิตรเจริญเข้าไปขอพรพชา แต่กรมพระปวเรศซึ่งจะเป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วออกมาทรงผ้า แล้วสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ถวาย ศีล แล้วพระองค์เจ้ากัลยาณประวดีเข้าไปขอพรพชาแล้วออกมาทรงผ้า พระเทพโมฬีถวายศีล แล้วพระองค์เจ้าสุทัศน์นิภาธรเข้าขอพรพชา พระศรีวิสุทธิวงศ์ถวายศีล เสร็จสามเณรบรรพชา แล้วทั้ง ๓ องค์ แล้วพระองค์เจ้าจิตรเจริญเข้าไปทรงขอนิสัย ขออุปสมบทแก่พระอุปัชฌาย์ แล้ว สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นกรรมวาจาสดบัญญัติจุดตุกตรัม อุปสมบทพระองค์เจ้าจิตรเจริญเป็น

ภิกษุ แล้วกรมพระปวเรศบอกอนุศาสนิกดาเสร็จแล้ว โปรดให้พระองค์เจ้าพระจิตรเจริญและเนรทั้ง ๒ ถวายไตรแต่พระราชคณะฐานาเปรียญคณะปรกซึ่งให้อุปสมบทกรรม ๓๐ รูป แล้วโปรดให้พระองค์เจ้าพระจิตรเจริญเข้าไปหน้าพระที่นั่ง ทรงประเคนไตรแพและสรพบริขาร ซึ่งควรแต่สมณะอุปโลกเป็นอันมากแล้ว แล้วทรงประเคนผ้าไตรสลัแบบริขารพอสมควรแต่พระองค์เจ้าเนรทั้งสอง แล้วโปรดให้เข้าไปรับผ้าข้างในที่ฉากแล้วกลับมารับผ้าข้างหน้า ทั้ง ๓ พระองค์ พระสงฆ์ถวายยถาสัพพีอดีตเรกถวายพระพรลา เสด็จกลับเข้าพระบรมมหาราชวัง

เวลาเย็นวันนั้นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์จะได้เชิญเสด็จพระองค์เจ้าพระจิตรเจริญทรงรถเสด็จไป ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ประทับอยู่ที่โรงพิมพ์เก่า ริมตำหนักกรมพระปวเรศ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสเล่า ถึงสมัยที่ทรงผนวช พระนั้นให้ ลูก ๆ ฟังว่า “เมื่อออกพรรษาแล้วพ่อคิดจะยังไม่สึก เพราะอยากจะได้เรียนพระปริยัติธรรมต่อไป แต่คนเอาไปเล่าลือกันว่าพ่อจะบวชเลย จนความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ครั้นถึงวันเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานผ้าพระกฐินที่วัดบวรนิเวศ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเขียนลายพระราชหัตถ์ในเศษกระดาษชุกใส่มือพ่อขณะที่พระราชทานไตรปี มีใจความว่า ‘ขอให้สึกออกมาช่วยกันทำราชการ’ พ่อก็สึกตามพระบรมราชโองการในวันรุ่งขึ้นนั่นเอง”

ตั้งกรม

ใน พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศพระองค์เจ้าจิตรเจริญขึ้นเป็นพระเจ้าน้องยาเธอทรงกรม มีกำหนดการดังนี้

“วันอังคารขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ เป็นวันสวดมนต์ที่วังพระองค์เจ้าจิตรเจริญในการเลื่อนกรม เวลาบ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีข้าราชการไปประชุมที่นั่นพร้อมกัน

เวลาค่ำพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระราชนาแวล้อมด้วยขบวนนำและตาม เสด็จพระราชดำเนินไปประทับวังพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เสด็จขึ้นประทับบนท้องพระโรง รับสั่งกับพระบรมวงศานุวงศ์ และเสด็จเข้าไปข้างในจน ๔ หุ้ม เสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง

วันพุธ ขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องอย่างเครื่องประดับสำหรับจักรีบรมราชวงศ์ ทรงเครื่องอิสริยยศนพรัตนราชวรารณห์ ทรงพระราชนาลงยาราชาวดี แวล้อมด้วยขบวนนำและตามเสด็จไปประทับวังพระองค์เจ้าจิตรเจริญ เสด็จขึ้นประทับบนท้องพระโรงซึ่งตั้งการมงคลพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีมุขมนตรีข้าทูลละอองธุลีพระบาท

ครั้นได้พระฤกษ์เช้า ๔ โมง ๓๑ นาที พระองค์เจ้าจิตรเจริญผลัดผ้าทรงและทรงสะพักขาว เข้าสู่แท่นสงฆ์ น้ำพระพุทธรณ์ ขณะนั้นเจ้าพนักงานประโคมเครื่องสังคีตพิณพาทย์ฆ้องชัยตามธรรมเนียม พระสงฆ์บนท้องพระโรงมีกรมพระปวเรศ กรมหมื่นวชิรญาณ หม่อมเจ้าพระพระราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ องค์ สวดชัยมงคลพร้อมกัน ในลำดับนั้นพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชทานน้ำพระพุทธรณ์ แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีพระชนม์มาก ๆ และที่ทรงคุณวุฒิปรีชาทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในประธานน้ำพระพุทธรณ์ แล้วเสนาบดีถวายน้ำพระพุทธรณ์ พราหมณ์ถวายน้ำกรดสังข์ตามไสยเวท พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับขึ้นมาประทับบนท้องพระโรง พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงเสร็จแล้วแต่งพระองค์เสด็จขึ้นไปบนท้องพระโรง

พระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นพระที่นั่งโอรณ พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีมนตรีราชข้าทูลละอองธุลีพระบาทเฝ้าตามตำแหน่งราชการ จึงพระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศดำเนินพระบรมราชโองการว่า

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๒๔ พรรษา บัณฑิตยบันกาลทุกกุศลสิ่งวิจิตรระ ผลิตมาสขุณเฑาะฏ จักรมิตติพุทธวาท ปริเจทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ๗ ๗ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนาว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป็นพระราชนาอัน อันพระมารดาเป็นพระธิดาในสมเด็จพระบรมราชมาตา

มัยกาเธอ เป็นพระกนิษฐาแห่งกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี นับเป็นพระราชอนุชาอันสนิทในสัมพันธวงศ์อีกชั้นหนึ่ง จึงเป็นที่ทรงสนิทชิดชมแต่เดิมมา ตามธรรมดาที่เป็นดังนี้ ประการหนึ่งส่วนพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญนั้นเล่า ก็ทรงพระสติปัญญารอบรู้ในราชกิจน้อยใหญ่ สามารถที่จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณในราชการทั้งปวงได้ มีพระอัธยาศัยชอบตรงเที่ยงธรรมแลรักษาพระองค์ตามแบบอย่างมิได้มีระแวงผดพลั้งแต่สักครั้งหนึ่งเลย มีความจงรักภักดีอย่างยิ่งต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิท มีพระหฤทัยเจ็บร้อนด้วยราชการยิ่งกว่าเห็นแก่ประโยชน์ของพระองค์ได้ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งเอเดอแรมป์หลวง แลได้ทรงบังคับการกรมทหารมหาดเล็กคราวหนึ่งจนบัดนี้ได้ทรงบังคับการในกรมรักษาพระองค์ ก็ทรงพระอุสาหสอดส่องการในตำแหน่งฉลองพระเดชพระคุณโดยความสุจริตรอบคอบ แลทรงประกอบด้วยพระปัญญาแลความเพียร ในการศิลปศาสตร์การช่างเชี่ยวชาญทำได้ด้วยพระหัตถ์ ได้ทรงทำการในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแลพระพุทธรูปฉลองพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลการอื่น ๆ เป็นอันมาก

เมื่อพระองค์เป็นพระราชอนุชาอันสนิท แลได้รับราชการเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ฉะนั้น ก็มิได้มีความกำเริบฟุ้งซ่าน ซึ่งจะทำให้ความทุจริตต่าง ๆ ตามมา แลให้เป็นที่ยังเกียจแก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการทั้งปวง มีพระอัธยาศัยอ่อนน้อมเรียบร้อยตามสมควร มีความเคารพต่อราชการกลัวความผิด ประพฤติพระองค์เหมือนข้าราชการอันมีความซื่อตรงจงรักภักดีอย่างยิ่ง ย่อมปรากฏแก่ใจผู้ซึ่งได้ทราบพระอัธยาศัยทั่วหน้า

เพราะฉะนั้น จึงทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะสถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณได้

จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบันฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนตำแหน่งยศ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒมงคล วิบุลยศุภผลธนาสารสมบุรณ์ อุดมเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการ เทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นขุนนิศรานวัตตังค์ ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นจ่านองบริรักษ์ ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหนายก เป็นหมื่นพลพรรคภิบาล ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงแลในกรมตามอย่างธรรมเนียม
เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหนายก ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีสุขสวัสดิเจริญ เทอญ
ครั้นอ่านประกาศจบแล้ว มีพระบรมราชโองการให้พระองค์เจ้าจิตรเจริญเข้าไปหน้า
พระที่นั่งทรงหลังน้ำพระมหาสังข์และทรงเจิมพระราชทาน ขณะนั้นพระสงฆ์สดขัณฑ์มงคล เจ้า
พนักงานประโคมสังข์แด่พิณพาทย์ฆ้องชัยตามธรรมเนียม ทรงเจิมแล้วพระราชทานพระสุพรรณ
บัฏ ๑ พระแสงทองคำฝักกลยาราชวดี ๑ พระมาลาเส้าสูงยอดดงยา ๑ ถาดชาทองคำ ๑ ชอง
ทองคำ ๑ แล้วกรมขุนนิศรานวัตตังค์ ถวายต้นไม้ทองเงิน รูปเทียนทองเงิน และถวายของใน
การตั้งกรมด้วย เสด็จจากพระที่นั่งโอรน พระสงฆ์ถวายอดิเรกแล้ว เสด็จประทับโต๊ะเสวยพร้อม
ด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เสวยแล้วเสด็จเข้าไปข้างในจนบ้ายโม่งเศษ เสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง
สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี และพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จทั้ง ๒ เวลา (๑)”

ทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมขุน

ถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระนามพระเจ้าน้องนาง
เธอกรมขุนชัชวาลย์กัลยา ซึ่งสิ้นพระชนม์แล้ว เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนชัชวาลย์กัลยา และทรงตั้งพระเจ้าน้อง
ยาเธอ กรมขุนนิศรานวัตตังค์ เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนนิศรานวัตตังค์ มีประกาศว่า

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๐ พระราชาธิบดียูนกาล
วราหสวัจจรบุษยมาส ชุชนบัณฑิตตฤดี วิวารปริเจทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระ
ปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ ลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า เจ้าฟ้าอิศราพงศ์

(๑) ถัดจากหนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน

เป็นพระโอรสกรมพระราชวังบวรมหาดคีตพิลเสพย์ ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าฟ้าอิศราพงศ์นับเป็นพระเจ้าหลานเธอในปฐมรัชกาล ฝ่ายพระองค์เจ้าดาราวดีซึ่งเป็นพระมารดาเจ้าฟ้าอิศราพงศ์นั้น เป็นพระธิดากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์เจ้าดาราวดีนับว่าเป็นพระเจ้าหลานเธอส่วนหนึ่งในรัชกาลเป็นปฐม เจ้าฟ้าอิศราพงศ์เป็นพระโอรสพระองค์เจ้าดาราวดี ก็ควรนับว่าเป็นพระโอรสของพระเจ้าหลานเธอ หาใช่พระเจ้าหลานเธอโดยส่วนพระมารดาแท้ไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณายกย่องขึ้นเป็นเจ้าฟ้าตามความนิยมซึ่งมีมาแต่ก่อน แลโดยทรงพระกรุณาแก่เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ผู้มิใช่เชื้อตระกูลอันสูงศักดิ์ทั้งสองฝ่ายเป็นตัวอย่างมา

ครั้งทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องนางเธอ กรมขุนชัชยิกัลยา ซึ่งสิ้นพระชนม์แล้ว แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นพระธิดาแลพระโอรสแห่งหม่อมเจ้าพรรณราย ซึ่งเป็นพระธิดากรมหมื่นมามาตยาพิทักษ์ ซึ่งปรากฏพระนามในราชการที่ใช้อยู่ในบัดยู่บัดนี้ ว่าสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ เพราะเป็นพระอัยกาแห่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าพรรณรายนับว่าเป็นเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ ๓ เสมอชั้นลำดับด้วยเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ สนิทกว่าพระองค์เจ้าดาราวดีแต่ข้างฝ่ายพระชนกของพระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอทั้งสองพระองค์นี้ เป็นพระราชธิดาพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ บรรดาศักดิ์สูงเสมอด้วยพระองค์ กรมพระราชวังบวรมหาดคีตพิลเสพย์เอง อีกประการหนึ่งเล่าพระมารดาของพระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอทั้งสองพระองค์นี้ ก็ร่วมพระชนกกับกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี พระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอทั้งสองพระองค์นี้ จึงร่วมพระอัยกาข้างฝ่ายพระราชชนนีกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลเป็นพระเจ้าน้องยาเธออันสนิททั้งสองฝ่ายดังนี้ อนึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ก็ทรงประกอบไปด้วยพระสติปัญญาสุภาพซื่อตรง แลมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอันมาก สมควรที่จะทรงยกย่องพระเกียรติยศให้สูงขึ้นเต็มที่ตามซึ่งเคยมีแบบอย่างมาแต่ก่อน จะได้เป็นพระเกียรติยศปรากฏสืบไป ณ ภายหน้า

จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสรุสังหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนา พระเจ้าน้องนางเธอ กรมขุนชัชติยกุลยา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ขึ้นเป็นพระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า ให้ใช้คำนำหน้าพระนามว่า พระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนชัชติยกุลยา พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ให้ทรงศักดินา ๓๐๐๐๐ ตามตำแหน่งพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามีกรม ซึ่งได้กำหนดไว้ในพระราชกำหนดศักดินาใหม่ประดิษฐานไว้แต่ ณ วัน ๑ ๒ ๑๐ ค่ำ ปีกุน นพศก ศักราช ๑๒๔๙ จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒมงคล วิบุลยศุภผลธนาสารสมบุรณ์ อุดมเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการ เทอญ

ทรงรับราชการทหาร

พ.ศ. หม่อมราชวงศ์ เล็ก จอนรถ ได้ช่วยตรวจค้นพระประวัติในสมัยที่ทรงรับราชการทหาร เรียบเรียงส่งมาเพื่อให้สนองพระเดชพระคุณ เห็นว่าเป็นเรื่องราวที่น่ารู้ จึงนำมารวบรวมไว้ด้วยดังต่อไปนี้

พลเอก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นทหารครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๕ โดยทรงเข้ารับการศึกษาในโรงเรียน “ คะเต็ททหารมหาดเล็ก ” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นในกรมทหารมหาดเล็ก ขณะนั้นทรงดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ยังไม่ได้ทรงกรม

พ.ศ. ๒๔๒๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นราชเอเดอแคมป์ (ราชองครักษ์) และมียศเสมอยศกัปตัน (นายร้อยเอก) ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ และในปีนั้นเอง สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร และทรงดำรงตำแหน่ง “ ผู้รับพระบรมราชโองการ ” ได้กราบบังคมทูลลาจากราชการเพื่อทรงผนวช จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป็น “ ผู้แทนผู้รับพระบรมราชโองการ ” เป็นการชั่วคราวระหว่างที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงผนวชอยู่นั้น

อันดับแห่ง “ผู้รับพระบรมราชโองการ” นี้ มีประวัติเป็นมาดังนี้ คือ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภว่า กรมทหารมหาดเล็กซึ่งทรงบังคับบัญชาด้วยพระองค์เองแต่ต้นมานั้น บัดนี้กรมนี้ได้ขยายกิจการออกไปกว้างขวางยิ่งขึ้นเป็นอันมาก กอปรทั้งพระราชกรณียกิจอื่น ๆ ก็มีมากขึ้น เกรงว่าจะทรงสอดส่องกิจการไม่ทั่วถึง อันจะเกิดข้อบกพร่องขึ้นได้ จึงได้ตราพระราชบัญญัติเป็นข้อบังคับสำหรับกรมทหารมหาดเล็กขึ้น เมื่อวันที่ศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่ง “คอมมานเดอร์อินชีฟ” และให้มี “ผู้รับพระบรมราชโองการ” เพื่อมาสั่งการแก่ทหารอีกต่อหนึ่ง ท่านผู้นี้มีหน้าที่ดูแลตรวจตราทหารมิให้ประพฤติผิดข้อบังคับระเบียบวินัยของทหารและเป็นที่ปรึกษาของนายทหารชั้นผู้ใหญ่ มีอำนาจตัดสินใจและสั่งการได้ตามข้อบังคับ เป็นการต่างพระเนตรพระกรรณ แล้วจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทภายหลัง ตำแหน่งผู้รับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเลือกตั้งจากผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัย และทรงเห็นสมควรเป็นครั้งคราวไป ผู้ได้รับตำแหน่งนี้เป็นพระองค์แรกคือนายพันตรี พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์

พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงหน่วยทหารซึ่งมีอยู่ในขณะนั้นให้เป็น “กรมอย่างใหม่” โดยแบ่งออกเป็นทหารบก ๗ กรม ทหารเรือ ๒ กรม นายพันเอก พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับการกรมหนึ่งในจำนวน ๗ กรมนี้ คือ เป็นผู้บังคับการกรมทหารรักษาพระองค์ (กรมนี้ต่อมาเป็นกรมทหารบก ราบที่ ๑)

ในบั้นเอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรวมกิจการทหารบก และทหารเรือเข้าด้วยกันตั้งเป็นกรมยุทธนาธิการขึ้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งผู้มีความสามารถเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้ให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ในกรมนี้ ครั้งนี้ได้โปรดให้ นายพันเอก พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็น “เจ้าพนักงานใหญ่ใช้จ่าย”

พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้ทรงรับพระราชทานยศทหารเป็นนายพลตรี ตำแหน่งสำคัญที่ทรงดำรงในราชการทหารคือ ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมนั้น ทรงรับเมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓
(พ.ศ. ๒๔๓๗) ปรากฏตามพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งดังนี้

โดยพระราชกิจจานุเบกษา พระราชบัญญัติจัดการทหารและพลเรือน

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ด้วยทรงพระราชดำริว่า ท่านเจ้าพระยาพลเทพที่สมุหพระกลาโหม ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณด้วยความซื่อสัตย์สุจริตมาช้านาน บัดนี้มีความชราทุพลภาพจะรับราชการให้แข็งแรงดังแต่ก่อนไม่ได้ ราชการกระทรวงพระกลาโหม บัดนี้ก็โปรดเกล้าฯ ให้กำกับการทหารบก ทหารเรือ ทั้งในกรุงแลหัวเมืองบักซ์ได้ฝ่ายเหนือ หัวพระราชาอาณาเขต มีข้อความแจ้งอยู่ในกระแสพระบรมราชโองการ ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศอีกฉบับ ๑ แล้ว หน้าที่เสนาบดี กระทรวงพระกลาโหม จะหนักแน่นยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริเห็นว่าจะเป็นอันเหลือกำลังร่างกายของท่านเจ้าพระยาพลเทพ จะรับสนองพระเดชพระคุณได้ แต่ท่านเจ้าพระยาพลเทพ ได้รับราชการมีความชอบมาแต่ก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ตามอย่างเช่นเคยมีมาแต่ก่อน และให้เข้าในที่ประชุมเสนาบดีสภาได้เป็นครั้งเป็นคราวตามเวลาที่จะสามารถทำได้ คงให้มีบรรดาศักดิ์นามที่สมุหพระกลาโหมตามเดิม และโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินประจำปีสำหรับรักษาเกียรติยศด้วย

อนึ่ง ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระกลาโหมนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงพระคลังสมควรจะสนองพระเดชพระคุณได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์เลื่อนมาเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระกลาโหม และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศิริรัชสัทธา เป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังต่อไป

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๓ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ เป็นวันที่ ๙๕๓๙ ใน
ราชการปัจจุบันนี้

ส่วนตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
ภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (ภายหลังเป็นกรมพระยา) ได้ทรงดำรงตำแหน่ง
นี้เป็นพระองค์แรกมาตั้งแต่เริ่มตั้งกรมขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๐๖ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ครั้นถึงวันที่ ๙ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการเสด็จไปราชการต่าง
ประเทศ ระหว่างนั้นนายพลตรี พระยาสีหราชเดโชไชย ปลัดทหารบกใหญ่ รักษาการแทน
ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการไว้พลาง จนถึงเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
จะเสด็จประพาสยุโรป ทรงมีพระราชปรารภเป็นห่วงกิจการทางด้านกรมยุทธนาธิการ จึงได้มี
พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายนายพลตรี พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรา-
นุกัตติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงกลาโหมมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการยุทธนาธิการ ปรากฏตามสำเนา
คำสั่ง กรมปลัดทหารบกใหญ่ลงวันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ แจ้งความให้กรมกองทหารราบ
ทั่วกันดังนี้

กรมปลัดทหารบกใหญ่

คำสั่งที่ ๗/๓๔๔๕

วันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕

นายร้อยเอกแย้มเวรคำสั่ง แจ้งความมายังกรมและกองทหารบก ด้วยนายพันตรี
หลวงสวลีวิชานนิต เทนปลัดทหารบกใหญ่ สั่งว่า ได้รับหนังสือกระทรวงกลาโหม ฉบับที่ ๖/๕๕๗๖
ลงวันที่ ๒๔ มีนาคม ศก ๑๑๕ ว่ามีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า สมเด็จพระเจ้า
น้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ
ได้กราบบังคมทูลลาออกไปประเทศยุโรปแล้วได้เสด็จกลับเข้ามาถึงในครั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้รับตำแหน่งที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน จึงขอพระบรมราชานุญาตหยุดราชการใน
ตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว บัดนี้จะได้เสด็จ
พระราชดำเนินประพาสเมืองต่างประเทศเป็นระยะทางไกล ทรงพระราชดำริว่าจะไม่มีผู้บัญชาการ
กรมยุทธนาธิการนั้นไม่ควร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเสนาบดีกระทรวงกลาโหม

ไปเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นผู้แทนเสนาบดีกระทรวงกลาโหม
ไปคราวหนึ่ง

เพราะฉะนั้น จึงให้แจ้งมาให้กรมและกองทราบ ให้ปฏิบัติราชการอันจะมีเกี่ยวข้องให้
ถูกต้องตามที่ได้แจ้งมาแล้วนี้ ตามทางราชการ

นายร้อยเอกแย้ม

เวอร์คาสั่ง

เมื่อได้เสด็จมาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ได้ทรงจัดระเบียบงานใน
กรมนี้ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นหลายอย่างหลายประการ บางสิ่งบางอย่างก็เป็นแบบฉบับบรรทัดฐาน
สืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ทรงวางระเบียบการรับส่งหนังสือราชการเพื่อมิให้ خلุขลักชักช้าหลงลืม
ตกหล่น ทรงสั่งให้จัดสมุดลงชื่อให้นายทหารเสมียนพนักงานลงชื่อเวลามาเวลากลับ ซึ่งยังปฏิบัติอยู่
จนทุกวันนี้ ทรงสั่งให้แยกกายทัพบกมอบหมายหน้าที่การตรวจสรรพวิญญูชีโอนไปให้กรมยกกระบัตร
ทหารบกทำ ทรงเร่งรัดให้นายสิบพลทหารเรียนรู้เลขและหนังสือไทย ซึ่งในทุกวันนี้ก็ต้องทำ
กันอยู่ กิจการที่ได้ทรงปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ระหว่าง
ร.ศ. ๑๑๕ จนพ้นตำแหน่งไปเมื่อเดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๘ เป็นเวลา ๓ ปีนั้น มีนับเนื่อง
ประการ

นอกจากความเจริญในด้านกิจการทหารทั่วไปแล้ว ยังทรงสร้างความเจริญให้แก่การ
ดุริยางค์ทหารบกโดยเฉพาะด้วย

โดยที่ทรงเป็นทั้งกวีและศิลปินในทางการขับร้องและการดนตรี ดังนั้นระหว่างที่ทรง
ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการทหารบกนี้เอง กองแตรวงและกองดุริยางค์ทหารบกได้
เจริญก้าวหน้าขึ้น ได้ทรงนิพนธ์บทเพลงและบทขับร้องไว้ให้ทหารขับเป็นอันมาก เพลงสำคัญ ๆ ซึ่ง
นิยมขับร้องกันอยู่จนทุกวันนี้ เช่น เพลงลาวเล็ก เขมรไทรโยค (เดิมชื่อเพลงเขมรกล่อมลูก) ออกทะเล
เหล่านี้ล้วนแต่เป็นเพลงที่ได้ทรงนิพนธ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ เพื่อ
ให้ทหารขับร้องถวายหน้าพระที่นั่ง ณ ศาลายุทธนาธิการเนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษา เมื่อ
ปีชวดสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๕๐ ที่สำคัญที่สุด คือ บทร้องเพลงสรรเสริญพระบารมี

พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ทรงรับพระราชทานยศทหารเป็นนายพลโท

พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ทรงรับพระราชทานยศทหารเป็นนายพลเอก

ราชการทหารได้เจริญก้าวหน้ามาเป็นลำดับ จนบัดนี้เป็นปึกแผ่นทันสมัย ก็โดยพระบรมเดชานุภาพแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปี่ยมหาราชทรงก่อตั้งให้เป็นรูปร่างขึ้นเป็นปฐม และอาศัยพระบารมีพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนนายพลผู้สามารถทุกท่าน ได้ประคับประคองทำนุบำรุงสืบต่อกันมา ซึ่งในจำนวนผู้สร้างเกียรติคุณให้แก่กองทัพไทยนี้ มีนายพลเอก สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์รวมอยู่ด้วยพระองค์หนึ่ง

ทรงเลื่อนกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง

ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงเลื่อนกรมพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ มีคำประกาศดังนี้

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตศกล่วงแล้ว ๒๔๔๘ พรรษาปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม สัปตสังวัจระระ กติกมาส สุกรบักษ์ จตุทศิติถี สุกรवार สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ พุศิจิกายนมาส ทสมะมาสาคุณพิเศษ ปริเจทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ ล ฯ

ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ จำเดิมแต่ได้ประกาศเมื่อครั้งรับพระสุพรรณบัฏเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมา ได้ทรงรับราชการในหน้าที่ราชการอันสำคัญมาเป็นอันมาก คือเป็นผู้ร่วมพระดำริด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานุพันธ์ช่วงศัวัระเดช แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ รวบรวมทหารตั้งกรมยุทธนาธิการ ได้ทรงรับราชการในตำแหน่งใหญ่ในกรมนั้น ภายหลังได้รับราชการนอกตำแหน่งทหารเพิ่มเติมออกไป จนเป็นตำแหน่งอธิบดีกรมโยธา จักรวบรวมการทั้งปวงเข้าจนภาย

หลังยกขึ้นกระทรวงโยธาธิการ ได้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนั้นเป็นครั้งแรก นับว่าเป็น
ผู้จัดการก่อสร้างตั้งกระทรวงนั้นขึ้นเป็นปฐม

ภายหลังเมื่อการพระคลังไม่เรียบร้อย จึงต้องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ให้ทรงย้ายตำแหน่งไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง ภายหลังเมื่อจะจัดราชการกระทรวงกลาโหม
ก็ต้องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทรงย้ายตำแหน่งไป เป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม
ภายหลังเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการด้วย ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ เสด็จพระราชดำเนินประพาส
ประเทศยุโรป ได้ทรงรับราชการสองหน้าที่ ทั้งเป็นผู้แทนเสนาบดีกระทรวงพระคลังด้วย จนเสด็จ
พระราชดำเนินกลับ

ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ ได้ทรงกลับมารับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม
และเป็นผู้รั้งตำแหน่งที่ผู้บัญชาการทหารเรือ จนรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ จึงได้กลับทรงรับตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการตามเดิม ในสัปดาห์ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทรง
ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง

การที่ต้องทรงย้ายรับราชการเป็นหลายกระทรวงนั้น เพราะทรงพระปรีชาสามารถ
อาจวางเนติแบบอย่างในราชการให้เป็นบรรทัดฐานมั่นคง ดำเนินในทางที่ควรที่ชชอบได้ มีพระ
อริยาศรัยมั่นคงอาจมิได้หวาดไหว ดำรงอยู่ในความสัตย์สุจริตเป็นที่ตั้ง ยังราชการอื่น ๆ นอกจาก
ตำแหน่งก็ได้ทรงรับฉลองพระเดชพระคุณเพิ่มขึ้นอีกเป็นครั้งเป็นคราวเนื่อง ๆ อีกทั้งการช่างอันทรง
สอดส่องด้วยสุขุมปรีชา หาหลักฐานเก่าใหม่ในนอกประเทศวางแบบอย่างอันวิจิตรหาผู้เสมอมิได้ ได้
ทรงทำการฉลองพระเดชพระคุณในการช่าง อันเป็นวิชายาส่วนพระองค์อีกแผนกหนึ่งเป็นอันมาก
จึงทรงพระราชดำริว่าควรจะดำรงพระเกียรติยศกรมหลวงได้

อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่าแต่เดิมมีพระราชนุชา เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
สองพระองค์ บัดนี้ไม่บริบูรณ์เหมือนแต่ก่อน เป็นที่ว่าเหว่พระราชหฤทัย พระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้าพระองค์นี้ควรจะดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ให้เป็นที่เจริญพระราชหฤทัย
พระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา เลื่อนพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน
นริศรานุวัดติวงศ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามตามจารึกใน
พระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ นาคนาม ทรง
ศักดินาเพิ่มขึ้นเป็น ๕๐๐๐๐ เติ้มตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม
ในพระบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์ จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ
สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบุลยศุขผล สกลเกียรติยศอิศรศักดิ์ มโหฬาร ทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็น หลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ถือศักดินา ๘๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็น ขุนจ่านองบริรักษ์ ถือศักดินา ๖๐๐

สมุห์บัญชี คงเป็น หมื่นพลพรรคภิบาล ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ผู้ที่ได้เลื่อนตำแหน่งและคงตำแหน่งยศทั้งสามนี้ ทำราชการในหลวงแลในกรมตาม
อย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี ในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าต่างกรมสืบไป
ขอให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ

ทรงเลื่อนกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ

ในรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๔๕๖

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาค ๒๔๕๖ พรรษา กาลปัจจุบัน จันทรโคจร
อุสมันพัตสร กรรติกมาส สุกกาศบั้งษ์ จตุตถดิถี ฤกวาร สุริยคติกาล พุศิจิกายนมาส เอกา
ทสมสุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครานุรักษ์ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ รัชกาลที่ ๖ เป็นผู้ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมชนกนาถราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตำแหน่งสำคัญอันต้องการความสามารถอันสูงส่ง ได้ทรงจัดการให้สำเร็จไปได้ดังพระราชประสงค์ทั้งฝ่ายทหารแลพลเรือนมาเป็นหลายตำแหน่ง ดั่งมีข้อความปรากฏอยู่ในประกาศเมื่อครั้งทรงรับพระสุพรรณบัฏ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครานุรักษ์ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ รัชกาลที่ ๖ ต่อมาในเวลาเมื่อทรงรับราชการอยู่ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง ครั้งสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรปครั้งที่ ๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อำมาตย์ไปรับราชการแทนที่ปรีชาในที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครด้วยพระองค์หนึ่ง ต่อมาถึงพุทธศักราช ๒๔๕๒ เกิดพระโรคขึ้นภายในพระองค์ ไม่สามารถจะรับราชการในตำแหน่งให้บริบูรณ์ได้ จึงกราบบังคมลาออกจากตำแหน่งหน้าที่เสนาบดีกระทรวงวัง ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเบี้ยบำนาญด้วยความดีความชอบสืบมา ถึงแม้ว่าในสมัยนี้มีพระโรคเบียดเบียนจนทรงรับราชการในตำแหน่งที่สำคัญไม่ไหว ก็ยังทรงพระอุตสาหกรรรับราชการในส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการคิดทำแบบอย่างในงานช่างอันเป็นฝ่ายศิลปอย่างประณีตด้วยอยู่เนือง ๆ ตามเวลาที่ต้องพระราชประสงค์ มีแบบอย่างพระโกษฐพระบรมอัฐิกับพระวิมานทองคำลงยาราชาวดี ที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงแลพระสวามิภักดิ์เป็นต้น นอกจากนี้ในส่วนพระองค์ก็ทรงรู้สึกว่ามีพระอริยาถัยต้องกันอยู่ในการต่าง ๆ เช่นในกาลโบราณคดีเป็นต้น ทั้งทรงเคารพนับถืออยู่ว่า มีพระสันดานอันซื่อตรงคงในสุจริตจารี มีความจงรักภักดีต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่โดยปรากฏ สมควรที่จะยกย่องพระเกียรติยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้เลื่อนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ รัชกาลที่ ๖ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ รัชกาลที่ ๖ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ รัชกาลที่ ๖ มหามกุฏพงศ์-นฤบดีนทร์ ปรมินทรนาถาธิเบศร์ ปรเมนทรราชปิตุลา สวามิภักดิ์สยามวิชาติ สรรพศิลปสิทธิ

วิทยากร สุจริตกรศุภโกศล ประพนธ์ปรีชาชาญโบราณคดี สังคีตวาทีตวิธีวิจารณ์ มโหฬาร
สัตลัธยาศัย พุทธาภิไธยรัตนสรณานวัตร ชัตติยเดชานุภาพพิตร นาคนาม ทรงศักดิ์นา
๕๐๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าต่างกรม ในพระบรมราชตระกูล
อันสูงศักดิ์ จงทรงพระเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริ
สวัสดิพัฒน์มงคล วิบูลย์ศุภผลสกลเกียรติยศ อิศริยศักดิ์เดชานุภาพ มโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน	เจ้ากรม	เป็นพระนริศรานุวัดติวงศ์	ถือศักดินา ๔๐๐
ให้ทรงเลื่อน	ปลัดกรม	เป็นหลวงจ่านองบริรักษ์	ถือศักดินา ๖๐๐
ให้ทรงเลื่อน	สมุหบัญชี	เป็นขุนพลพรรคภิบาล	ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงแลในกรม ตามอย่างธรรมเนียมเจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าต่างกรมสืบไป ขอให้
มีสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ.

ทรงกลับเข้ารับราชการ

ล่วงมาถึงรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการ
โปรดเกล้าฯ ให้ทรงกลับเข้ารับราชการเป็นอธิบดีกรมธนารักษ์ เมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๔
และเป็นอุปนายกราชบัณฑิตยสภา แผนกศิลปากร เมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ ทรง
พ้นจากตำแหน่งทั้งสองนี้เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๔

ถึงวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๖ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้
สำเร็จราชการแทนพระองค์ในระหว่างที่เสด็จพระราชดำเนินไปรักษาพระองค์ ณ ต่างประเทศ และ
ทรงพ้นจากตำแหน่งนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ ณ วันที่ ๒
มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

TELEGRAM

From M.R. Smaksman

Address : Cranleigh

Despatched 2 March 1935, 15.38

To H.M.'s Private Secretary

Address : Bangkok.

Received 3 March 2477, 3.50

His Majesty's Private Secretary, Bangkok.

According to His Majesty the King's command, please inform the State Councillor for the Royal Household His Majesty desires him to present gold and silver trees to His Royal Highness Prince Naris in accordance with tradition. At the same time please convey the following message from His Majesty the King to His Royal Highness Prince Naris, begin :

"I beg you to accept this present of gold and silver trees from me as a mark of my profound reverence and admiration for your fortitude and courage in the face of great difficulties also as humble offering to show my boundless gratitude for your ever true loyalty to myself and the Royal House. I humbly beg you to forgive me for aiming at the trouble and sorrows that I may have caused you to feel."

(Signed) *Smaksman.*

คำแปลโทรเลข

จาก ม.ร.ว. สม่คัสมาน

ตำบล ครานเลIGH

ส่ง ๒ มีนาคม ๑๙๓๕. ๑๕.๓๘

ถึง ราชเลขาการในพระองค์

ตำบล กรุงเทพฯ

รับ ๓ มีนาคม ๒๔๗๗, ๓.๕๐

ทูล ราชเลขานุการในพระองค์ กรุงเทพ ฯ

โดยพระกระแสพระบรมราชโองการ โปรดแจ้งแก่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวังว่า มีพระราชประสงค์ ให้ท่านรัฐมนตรีเชิญต้นไม้เงินและต้นไม้ทองไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ตามราชประเพณี อนึ่งโปรดให้เชิญพระราชกระแสรับสั่งกราบทูลแด่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตต่อไป

หม่อมฉันขอให้ทรงรับเครื่องบรรณาการต้นไม้เงินและต้นไม้ทองนี้จากหม่อมฉัน เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งความเคารพและบูชาอย่างยิ่งของหม่อมฉัน สำหรับกำลังแห่งน้ำพระทัย และความมานะอดทนอย่างกล้าแข็งของพระองค์ใน การที่ได้เผชิญความยากลำบากอันใหญ่หลวง ทั้งหลายกับเพื่อเป็นของขวัญสำหรับแสดงความรู้สึกล้อเลียนของหม่อมฉัน ในพระคุณของพระองค์ท่าน ในการที่ทรงมีความจงรักภักดีอย่างแน่นแฟ้นต่อตัวหม่อมฉันและต่อพระราชวงศ์ หม่อมฉันขอประทานด้วยความนอบน้อม ได้โปรดให้อภัยแก่หม่อมฉันสำหรับความยากลำบากและความรันทดสลดใจซึ่งหม่อมฉันอาจทำให้พระองค์ได้ทรงรับมา.

(ลงนาม) สมัคสมาน

โทรเลขสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ ๓/๑๒/๗๗

สมัคสมาน โนล ครานเลห์

สำหรับกราบบังคมทูลพระกรุณา

ขอพระราชทานตอบพระโทรเลขวันที่ ๒ ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีใจที่จะหาคำกราบบังคมทูลได้ ขอพระราชทานกราบบังคมทูลถวายบังคมทูลพระกรุณาแด่พระองค์ผู้ประบาท พระเดชพระคุณล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้ และต้นไม้ทองเงินซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนั้น ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจแล้ว จะนำไปถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร.

(ลงพระนาม) นริศ.

คำแปล

SMAKSMAN KNOWLE CRANLEIGH

For submission to His Majesty :

In reply to your telegram of the 2nd, I am too overcome to find words to express my deeply touched feelings. I most humbly beg to lay at Your Majesty's feet my most profound gratitude. It is my intention to offer the gold and silver trees which Your Majesty graciously present to me as tribute to the memory of our August ancestors at the Pantheon.

(Signed) *Naris.*

ทรงเลื่อนกรมเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา

ในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนกรมสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา มีคำประกาศว่าดังนี้

(พระปรมาภิไธย) อานันทมหิดล

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระอัยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตำแหน่งสำคัญอันต้องการความสามารถโดยสมบูรณ์ ได้ทรงจัดการให้สำเร็จไปได้ดังพระราชประสงค์ทั้งฝ่ายทหาร

และพลเรือนมาเป็นหลายตำแหน่ง ดังมีข้อความปรากฏอยู่ในประกาศเมื่อครั้งทรงรับพระสุพรรณบัฏ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง และพระสุพรรณบัฏเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระ นั้นแล้ว ต่อมาได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตำแหน่งอภิรัฐมนตรี และเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปรักษาพระองค์ ณ ต่างประเทศ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจด้วยพระปรีชาญาณอันสุขุม เป็นที่นิยมนับถือของปวงประชาชนโดยทั่วกัน ครั้นในรัชกาลปัจจุบันถึงแม้ว่าทรงพระชราแล้ว ก็ยังได้ทรงช่วยราชการนานปีการ เฉพาะอย่างยิ่ง โดยประทานความรู้ในศิลปวิทยาการ ตลอดจนภาษาและราชประเพณี ซึ่งไม่มีผู้ใดจะให้ความรู้ได้ พระองค์ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ ซึ่งมีพระเมตตาอารี เป็นที่เคารพรักใคร่นับถือของพระบรมวงศานุวงศ์โดยทั่วกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเคารพนับถืออยู่ว่ามีพระอริยาศยานเชื่อตรงคงในสุจริตจารี มีความจงรักภักดีต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่โดยปรากฏ สมควรที่จะยกย่องพระเกียรติยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครานุวัตติวงศ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ มหามกุฏพงศนุ-
 บดินทร์ปรมินทรานุชาธิเบนท์ อัฐเมนทรราชย์กา สวามิภักดิ์สยามวิชิต สรรพศิลปสิทธิ์วิทยธร
 สุจริตกรศุภโกศล ประพนธปรีชาชาญโบราณคดี สังคีตวาติตวิวิจรรย์ มโหฬารสีตลธยาชัย
 พุทธาทิไตรรัตน์สรณานุวัตร ขัตติยเดชานุภาพพิตร นาคนาม ทรงศักดินา ๕๐๐๐๐ ตามพระ
 ราชกำหนดอย่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าต่างกรม ในพระบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์
 จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติสรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคล
 วิบุลยคุณผลสกลเกียรติยศ อิสริยศศักดิ์เดชานุภาพ มโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน	เจ้ากรม	เป็นพระยานริศรานุวัตติวงศ์	ถือศักดินา ๑๐๐๐
ให้ทรงเลื่อน	ปลัดกรม	เป็นพระจำนงบริรักษ์	ถือศักดินา ๔๐๐
ให้ทรงเลื่อน	สมุห์บัญชี	เป็นหลวงพลพรรคภิบาล	ถือศักดินา ๕๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้เลื่อนตำแหน่งยศทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรม ตามอย่าง
ธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ขอให้มิสุขสวัสดิ์
เจริญเทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๓๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๘ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

(ลงนาม) ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช
นายกรัฐมนตรี

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ที่ได้รับพระราชทาน

วันที่ ๒ ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๒๐	หัตถิจุลจอมเกล้าวิเศษ
วันที่ ๖ กันยายน	พ.ศ. ๒๔๒๕	มหาจักรีบรมราชวงศ์
วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๒๙	ปฐมจุลจอมเกล้า
วันที่ ๑๘ มกราคม	พ.ศ. ๒๔๒๙	ประดมาภรณ์มงกุฎสยาม
วันที่ ๒๐ มกราคม	พ.ศ. ๒๔๓๓	เหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา
วันที่ ๒๒ มกราคม	พ.ศ. ๒๔๓๓	ทวติยาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๓๖	นพรัตน์ราชวรภรณ์
วันที่ ๓ ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๓๖	ประดมาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๗ ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๓๖	เข็มราชการแผ่นดินแห่งเหรียญดุษฎีมาลา

วันที่ ๘ ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๓๖	เหรียญจักรมาลา
วันที่ ๒๑ กันยายน	พ.ศ. ๒๔๔๑	เหรียญราชินี
วันที่ ๒๑ กันยายน	พ.ศ. ๒๔๔๓	ปฐมจุลจอมเกล้าพิเศษ
วันที่ ๒๓ ตุลาคม	พ.ศ. ๒๔๔๗	รัตนารักษ์รัชกาลที่ ๔ ชั้น ๒
วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๔๘	สังวาลย์ปฐมจุลจอมเกล้าลงยาราชาวดี
วันที่ ๒๐ กันยายน	พ.ศ. ๒๔๕๐	เข็มประพาสยุโรป
วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๕๑	รัตนารักษ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๑
วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์	พ.ศ. ๒๔๕๒	เข็มพระชนมายุสมมงคล ชั้น ๑
วันที่ ๓๐ ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๕๓	รัตนารักษ์รัชกาลที่ ๖ ชั้น ๑
	พ.ศ. ๒๔๕๖	เข็มพระรูปสมเด็จพระพันปีระดับเพชร
วันที่ ๑๒ มกราคม	พ.ศ. ๒๔๕๙	รัตนวารภรณ์
วันที่ ๓๐ ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๖๒	มหาวชิรมงกุฏ
วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์	พ.ศ. ๒๔๖๘	มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก
วันที่ ๖ พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๖๙	รัตนารักษ์รัชกาลที่ ๗ ชั้น ๑
วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๘๑	มหากับริบรมราชวงศ์ระดับเพชร
วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๘๑	รัตนารักษ์รัชกาลที่ ๘ ชั้น ๑

พระโอรสธิดา

ณ วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘ ตรงกับวันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๙ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหม่อมราชวงศ์ปลื้ม ธิดาพระสัหมันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ มาเป็นบริจาริกา

ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ขณะที่ยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ทรงมีพระจิตาด้วยหม่อมราชวงศ์ปลื้มองค์ ๑ คือ

หม่อมเจ้าหญิง (เออย) ปลื้มจิตร จิตรพงศ์ (ประสูติ พ.ศ. ๒๔๓๓ สิ้นชีพ พ.ศ. ๒๔๕๙)

เมื่อหม่อมราชวงศ์ปลื้มถึงแก่กรรมลง ทรงได้หม่อมมาลัย บุตรีพระสาครสมบัติ (เผือก เสวตามร์) เป็นบริจาริกา มีพระราชโอรสด้วยหม่อมมาลัย ๒ องค์ คือ

หม่อมเจ้าชาย (อ้าย) (สิ้นชีพในวันประสูติ)

หม่อมเจ้าชาย (ยี่) เจริญใจ จิตรพงศ์ ต.จ. (ประสูติ พ.ศ. ๒๔๔๐ สิ้นชีพ พ.ศ. ๒๔๙๓)

เมื่อหม่อมมาลัยถึงแก่กรรมแล้ว ทรงได้หม่อมราชวงศ์โต ธิดาหม่อมเจ้าแดง จอนรด เป็นบริจาริกา มีพระโอรสธิดาด้วยหม่อมราชวงศ์โต ท.จ.ว. ๖ องค์ คือ

หม่อมเจ้าชาย (สาม) (ประสูติและสิ้นชีพ พ.ศ. ๒๔๔๗)

หม่อมเจ้าหญิง (อี่) ประโลมจิตร ไชยันต์ (ชายาหม่อมเจ้าตระนักรนิมิต ไชยันต์)

หม่อมเจ้าหญิง (อาม) ดวงจิตร จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าชาย (ใส) ยาใจ จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าชาย (งั่ว) เพลารด จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าหญิง (โอ) กรณิกา จิตรพงศ์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีพระเมตตากรุณาต่อลูกเสียเป็นที่สุดที่แล้ว ทรงเป็นทั้งพ่อทั้งอาจารย์ เลี้ยงดูฝึกหัดอบรมลูกด้วยพระองค์เองอยู่เสมอ ทรงห่วงใยในความสุขของลูกยิ่งกว่าความสุขส่วนพระองค์ โดยมีได้หวังผลตอบแทนสิ่งอื่นจากลูกเลย นอกจาก “อยากให้ความสามัคคีปรองดองกัน”

ครั้นลูก ๆ เติบโตขึ้นจนมีครอบครัวกันไปแล้ว ก็ยังทรงติดตามเลี้ยงดูหลาน ๆ ทรงเกื้อกูลอุปการะเหมือนเป็นลูกหมดทุกคน

เมื่อสิ้นพระชนม์ทรงมีพระโอรสธิดาที่ยังมีชีวิตอยู่ ๖ องค์ เป็นชาย ๓ หญิง ๓ หลานปู่ ๖ คน เป็นชาย ๓ หญิง ๓ หลานตา ๖ คน เป็นชาย ๓ หญิง ๓

การปฏิบัติกิจประจำพระองค์

โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ต้องทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในทางการช่างควบไปกับราชการแผ่นดินมาแต่แรก จึงต้องทรงใช้ความสัปดาห์เป็นเครื่องประกอบสมาธิในเวลาที่ทรงทำงาน ฉะนั้นจึงทรงถือเอาเวลาติดเป็นเวลาสำหรับทรงทำการช่างแล้วบรรทมพักผ่อนต่อเวลาเช้า เลยเป็นพระนิสสัยประจำพระองค์ที่ทรงปฏิบัติต่อมาจนตลอดพระชนมายุ

ตามปกติในสมัยที่ยังทรงรับราชการอยู่ บรรทมตื่นเวลาประมาณบ่าย ๑๓ นาฬิกา ทรงพระพักตร์เสวยเครื่องดื่มด้วยหนึ่งแล้ว เสด็จไปเฝ้าพระมารดา ตรัสสนทนากันด้วยเรื่องกิจธุระ ส่วนพระองค์ตามสมควร แล้วจึงทรงนำเสวยพระอาหาร และเสด็จไปทำราชการตามหน้าที่

เวลาค่ำเสด็จมาถึงวังมักตรงไปเฝ้าพระมารดาก่อน แล้วจึงเสวยและพักผ่อนสำราญพระทัย เช่นทรงเล่นเปียโน ทรงพระนิพนธ์ทรงเพลง และภายหลังทรงพระดำริจัดการเล่นละครดึกดำบรรพ์ ทรงแต่งบท ออกแบบฉาก กำกับการแสดง การแต่งกาย การขับร้องและดนตรีเองเป็นต้น ถึงเวลาสมควรจึงเสด็จเข้าห้องทรงพระอักษร ทรงทำงานในราชการแผ่นดินที่ค้างมา หรือเขียนแบบอย่างในทางช่างไปจนเวลาใกล้รุ่งหรือรุ่งเช้าจึงเข้าบรรทม

วิธีที่ทรงทำงานนั้นละเอียดถี่ถ้วนมาก ไม่ว่าจะทรงเขียนหนังสือหรือเขียนรูป ทรงร่างเองเขียนเอง ตรวจเองทั้งสิ้น จะยอมให้ผู้อื่นช่วยก็เพียงแต่การคัดลอกเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงต้องทรงใช้เวลาทำงานนานมาก

ถ้าวันใดมีราชการพิเศษเช่นมีการประชุม มีการพระราชพิธี หรือมีกิจส่วนพระองค์ที่จะต้องทรงปฏิบัติในเวลาเช้า ก็ตรัสสั่งให้ปลุกบรรทมขึ้นเพื่อทรงปฏิบัติกิจนั้น ๆ แล้วบรรทมพักผ่อนในเวลาอื่นที่ว่างพระธุระ

ในขณะที่เสด็จไปตามหัวเมืองทั้งโดยหน้าที่ราชการและประพาสส่วนพระองค์ ทรงเปลี่ยนแปลงเวลาปฏิบัติพระองค์ให้ตรงตามความสะดวกของผู้ขึ้นชั่วคราวคราวตามภาวะ

ในสมัยหลัง ๆ ต่อมาเมื่อเสด็จย้ายมาประทับอยู่ที่ตำหนักปลายเนินคลองเตยแล้ว ก็ทรงปฏิบัติพระองค์เช่นเคย ชั่วแต่ในสมัยนี้เครื่องหย่อนพระทัยหนักไปในทางศึกษาค้นคว้าวิทยาการ มีศัพท์และภาษาซึ่งกำลังเสื่อมสูญ ตลอดทั้งประวัติศาสตร์ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ แล้วทรงติดต่อแลกเปลี่ยนความรู้กับบัณฑิตผู้ใฝ่ใจในวิทยาอย่างเดียวกัน ซึ่งทรงเรียกว่า “เพื่อนนักเรียน” เป็นส่วนมาก

ด้วยพระอุปนิสัยสุภาพอ่อนโยนจึงทรงเปิดโอกาสให้คนทุกชั้นเฝ้าใกล้ชิดได้เสมอ และเมื่อมีแขกเฝ้าเฝ้าไม่ว่าด้วยมีฐานะอันสมควร หรือเพื่อบรรณด้วยเรื่องส่วนตัว มักเสด็จออกมาให้เฝ้าและประทับอยู่ด้วยจนกว่าจะทูลลากลับ แม้จะเป็นเวลาเสวยหรือเวลาพักผ่อนก็ไม่ทรงหลบหลีกบิดพลิ้วเลย เมื่อมีผู้เชิญเสด็จไปเป็นประธานในงานศพหรือการมงคลใด ๆ ก็ทรงพระอุตสาหพยายามเสด็จไปเป็นนิจ ถึงจะมีผู้ห่วงใยทักท้วงให้ทรงละเว้นเสียบ้าง ด้วยเห็นว่า ทรงพระชราแล้วเสด็จไปในที่แปลก ๆ บางทีนั้นได้ก็สูงชัน อาจจะมีชวดเซพลาดพลั้งลง ก็ไม่ทรงยินยอม ตรัสว่าเราเชิญเสด็จก็ด้วยความเคารพนับถือฐานเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่ตัวเขา เช่นเดียวกับพระสงฆ์ที่เขานิมนต์ไปทำพิธี ถ้าขัดศรัทธาเขาก็เสียใจ ถึงแก่แล้วยังพอจะทำประโยชน์อะไรได้บ้าง ก็ควรทำ ทรงปฏิบัติภารกิจอันนี้ต่อไป จนทรงพระชราหมดพระกำลังจริง ๆ จึงได้ทรงเลิก

เมื่อสิ้นภาระทั้งปวงแล้ว จะทรงเขียนรูปพระเนตรก็ไม่เห็นเส้นได้ดังแต่ก่อน จึงยังทรงหาความเพลิดเพลินได้จากการเขียนหนังสืออีกอย่างเดียว ทรงเขียนอย่างหมกมุ่น ประทับอยู่กับโต๊ะทรงพระอักษรหลายชั่วโมงทั้งกลางวันกลางคืน เขียนความเห็นตอบปัญหาที่ “เพื่อนนักเรียน” ทูลถาม ในเรื่องการงาน ขนบธรรมเนียม พิธีที่เคยทำมา แลวิทยาการทั้งปวงที่ทรงศึกษาค้นคว้าพบ ทั้งในเรื่องประวัติศาสตร์ ภาษา และนาฏดนตรี ทรงเขียนจดหมายเวรซึ่งบัดนี้เรียกกันว่า “สาส์นสมเด็จ” ถวายสมเด็จพระยาดำรงฯ ทุกสัปดาห์ตลอดเวลา ๑๐ ปีเศษ จนถึงฉบับที่ทรงเขียนในคืนวันที่ ๓๐ เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๖ เมื่อทรงตรวจทานด้วยพระองค์เองแล้วเห็นพระนามใส่ของผิดนัก มอบให้มหาดเล็กนำไปส่งในวันรุ่งขึ้น แต่หนังสือยังไม่ทันส่งถึงวังวรดิศก็ต้องปลุกบรรทมตั้งแต่เวลา ๑๔ นาฬิกาเศษ ๆ เพื่อทูลข่าวร้ายให้ทรงทราบว่า ต้องทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่เหลืออยู่เป็นองค์สุดท้าย

เมื่อเสด็จกลับจากเยี่ยมพระศพสมเด็จพระยาดำรงฯ มหาเถรเจ้าหนังสือเวรที่ค้าง
ส่งมาถวายคืน ทรงรับด้วยพระหัตถ์สั่นระรัว ตรัสเพียงประโยคเดียวว่า “ เลิกกันนี้ ”

ต่อจากนั้นมาไม่นาน ก็ปรากฏว่ามีหนังสือที่ทรงเขียนค้าง ๆ วางทิ้งไว้บนโต๊ะทรงพระ
อักษรมากขึ้น เมื่อตรวจดูภายหลังจึงพบเรื่องที่ทรงเขียนเล่าถึงพระองค์เองอันได้นำมาพิมพ์ไว้ใน
หนังสือเล่มนี้ตอนสมัยทรงพระเยาว์รวมอยู่ด้วย ในที่สุดยังทรงเขียนอยู่เฉพาะแต่ในสมุดจดหมาย
เหตุการณ์วันอย่างเดียว จดหมายเหตุการณ์วันทรงเขียนเป็นกิจประจำวันมาหลายสิบปีแล้ว ทรงบันทึก
น้ำหนักพระองค์ ความร้อนเย็นของอากาศ เวลาที่ฝนตกและจำนวนน้ำฝนที่ทรงวัดได้ พร้อมทั้ง
กิจวัตรที่ทรงทำและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งในและนอกประเทศในวันนั้น ๆ ยิ่งทรงพระชราลายพระ
หัตถ์ที่เคยประณีตดีดงามเรียบร้อยก็ค่อย ๆ สั้นและเลอะเลือนลงทุกที จนถึงวันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ.
๒๔๘๘ ถึงเวลาที่ทรงเขียนก็ทรงหิบบิดพลิกเปิดตรงที่ค้นไว้ หยิบดินสอเขียนคำว่า “ บางกอก ”
ลงได้เพียงคำหนึ่ง แล้วจordanนิ่งอยู่หลายนาที จึงเงยพระพักตร์ขึ้นจ้องดูหน้าลูกซึ่งคอยปรนนิบัติอยู่
ตรงนั้น นิ่งอยู่นาน น้ำพระเนตรคลอ พระหัตถ์กำดินสอแน่น ตรัสบอกว่า “ เขียนไม่ได้ ”
ต้องช่วยแกะดินสอออกจากพระหัตถ์และเก็บสมุดถวาย

สิ้นพระชนม์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีพระโรคพระหทัยพิการ และหลอดลม
อักเสบเรื้อรังประจำพระองค์มาช้านาน พระบาทบวม และทรงพระภาสะมากบ้างน้อยบ้างอยู่เป็นนิจ
แพทย์ที่ไม่คุ้นเคยฟังได้ตรวจพระอาการเป็นครั้งแรกมักจะตกใจ แต่เป็นเพราะทรงมีพระกำลังดี
แข็งแรงหรือเพราะระวังรักษาพระองค์ดีอยู่เสมอ อย่างใดอย่างหนึ่งจึงมิได้มีอันตรายอย่างใด นอก
จากประชวรเป็นครั้งคราวในเมื่อผิดอากาศหรือเหน็ดเหนื่อยตรากตรำพระองค์เกินไป จนถึง พ.ศ.
๒๔๘๗ จึงเริ่มประชวรกระเสาะกระแสะด้วยพระโรคชรา พระอนามัยค่อย ๆ หดโทรมอ่อนเพลีย
ลงทีละน้อยเป็นลำดับ จนถึงวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ เวลา ๑๓.๐๕ นาฬิกา ก็สิ้นพระชนม์
โดยพระอาการอันสงบ ด้วยพระหทัยหยุดทำงานเพราะชราภาพ พระชันษา ๘๓ ปี ๑๐ เดือน
๑๒ วัน

การพระศพ

ข่าวในพระราชสำนัก

โลซานน์ ประเทศสวิส

วันอังคารที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๕๐

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบด้วยความเศร้าสลดและเสียพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่งว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้สิ้นพระชนม์เสียแล้ว เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๕๐

โปรดเกล้าฯ ให้มีการไว้อาลัยในพระราชสำนักมีกำหนด ๑๕ วัน

กำหนดการ

พระราชกุศลทักษิณานุปทานพระราชทาน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

พุทธศักราช ๒๕๕๐

นายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับบัญชาคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ สั่งว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชกุศลทักษิณานุปทานพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ดังรายการต่อไปนี้

วันที่ ๑๗ มีนาคม ๒๕๕๐ เวลาเช้า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานเปลื้องพระลองทองน้อย ซึ่งทรงพระศพออยู่เดิมออก พระราชทานลองทองใหญ่ มีพุ่มเฟื่องทรงพระศพนางงานพระราชกุศลทักษิณานุปทานเป็นการเพิ่มพระเกียรติยศขึ้นเป็นพิเศษ

เวลา ๑๖.๓๐ น. คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงวางพวงมาลา พระราชทาน
ที่หน้าพระศพ แล้วทรงจุดธูปเทียน เครื่องราชสักการะ และทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม
พระราชอาคันตุกะถวายพระธรรมเทศนา ถัดมา ๑ จบแล้ว พระสงฆ์สมณศักดิ์ ๒๐ รูปสวดศราทธ
พรตคาถา แล้วประเคนเครื่องไทยธรรม ถัดมา ๑ จบแล้ว พระสงฆ์ถวายอนุโมทนาถวายพระพร แล้ว
ทรงทอดผ้า พระสงฆ์ ๔๐ รูป สดับปกรณ์เสร็จแล้วคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์กลับ
การแต่งกายแต่งเครื่องแบบเต็มยศ สายสะพายราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์

สำนักพระราชวัง

๑๓ มีนาคม ๒๕๕๐

ନି ଗ/ହଝେନ

กำหนดการ

พระราชทานเพลิงศพ

พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๙๓

วันที่	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
๑๙ เมษ.	๑๕.๐๐ น.	พระศพลสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เชิญพระศพ	จากวังท่าพระไป หน้าวัดพระเชตุพน	เต็มยศ จักรี หรือ ช้าง เผือก
	๑๖.๐๐ น.	เชิญพระศพสู่พระเมรุ เวียนพระเมรุ เทศน์ สวดศราทธพรตพระ ๓๐ รูป สดับปกรณ์ พระราชทานเพลิง	จากหน้าวัดพระ เชตุพน พระเมรุ	
๒๐ เมษ.	๘.๐๐ น.	เก็บพระอัฐิ เลี้ยงพระสามบาท สดับปกรณ์ เชิญพระอัฐิเข้าวังท่าพระ งานพระอัฐิ	พระเมรุ	เต็มยศ มงกุฎไทย
๒๑ เมษ.	๑๖.๓๐ น.	สวดมนต์พระ ๒๐ รูป เทศน์ สดับปกรณ์	วังท่าพระ	เต็มยศ มงกุฎไทย
๒๒ เมษ.	๑๐.๓๐ น.	เลี้ยงพระ สดับปกรณ์		
		เชิญพระอัฐิประดิษฐาน	พระที่นั่งจักรี	เต็มยศ จุลจอมเกล้า

นายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับพระราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งว่า จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นสมเด็จพระบรมราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ อีกทั้งดำรงพระอิสริยยศศักดิ์เป็นที่เคารพแห่งพระบรมวงศานุวงศ์ และเคยทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่สำคัญปฏิบัติราชการฉลองพระเดชพระคุณมาแล้วในอดีต และพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ พระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย ซึ่งเป็นพระบรมวงศ์ฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ ยังหาได้พระราชทานเพลิงไม่ บัดนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระเมรุมาศสำหรับเป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ณ ท้องสนามหลวง ในโอกาสนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธีพระราชทานเพลิงพระศพ จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระศพ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ พระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย ณ พระเมรุมาศนั้น โดยเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมพระอิสริยยศกิตติมหาราชประเพณีซึ่งเคยมีมาแล้วกำหนดการต่อไปนี้

**พระศพ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
เชิญพระศพสู่พระเมรุพระราชทานเพลิง**

วันที่ ๑๙ เมษายน เวลา ๑๕ นาฬิกา ดำรวจหลวงเชิญพระโกศพระศพ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ขึ้นรถพระวิมานออกจากวังท่าพระ ไปวัดพระเชตุพน ถนนสนามชัย หยุดที่หน้าวัดพระเชตุพน เชิญพระโกศพระศพจากรถพระวิมาน ขึ้นประดิษฐานเหนือรถปืนใหญ่ ประกอบพระลงทองใหญ่ประดับพุ่มยอดดอกไม้อันไพจิตร พุ่มเฟื่อง ขาว พันทอง ประโคมสังข์ แตร กลองชนะจนประกอบพระลงเสร็จ

เวลา ๑๖ นาฬิกา ตั้งกระบวนพระอิสริยยศพร้อมด้วยกระบวนทหารหน้าตามพระ
เกียรติยศ มีสมเด็จพระราชาคณะนั่งราชรถเล็กอ่านพระอภิธรรมนำยাত্রากระบวนเชิญพระศพไป
ตามถนนสนามชัย ถนนราชดำเนินใน เลี้ยวถนนพระจันทร์

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรถยนต์พระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินมายังพลับพลาทรงธรรม
ณ พระเมรุท้องสนามหลวง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระบวนทหารหน้าพระศพเสด็จ
เข้าประตูราชวัติพระเมรุทางเหนือ เดินผ่านถวายหน้าพระที่นั่ง ตรงไปออกประตูราชวัติพระเมรุ
ทางใต้ กระบวนพระอิสริยยศแห่เชิญ พระศพเข้าเวียนพระเมรุ ๓ รอบ เทียบรถปืนใหญ่ที่พระ
เมรุด้านตะวันออก เจ้าพนักงานเปลื้องพระลองทองใหญ่ เชิญพระโกศพระศพขึ้นประดิษฐานเหนือ
พระจิตกาธารในพระเมรุ ประกอบพระโกศจันทน์

สังฆการีนิมนต์สมเด็จพระราชาคณะ และนิมนต์พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ ๓๐ รูป ขึ้น
ประจำอาสน์บนพลับพลาทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระ
พระราชอาสน์ถวายพระธรรมเทศนาถ้อยคำ ๑ จบ พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ ๓๐ รูป สวดศราทธพรต
แล้ว ทรงพระเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชาอนุโมทนา เสด็จพระราชดำเนินจากพลับพลาทรงธรรม
ไปขึ้นพระเมรุทางบันไดตะวันตกทรงวางเครื่องขมาพระศพ ทหารเป่าแตรเดี่ยวสัญญาณนอนคุชณิ
ภาพแล้ว ทรงจุดธูปเทียนพระราชทานเพลิงพระศพ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พนักงานประโคมสังข์ แตร กลองชนะ ทหารกองเกียรติยศ
ถวายเคารพตามพระขัตติยราชอิสริยยศักดิ์ เสด็จพระราชดำเนินมายังพลับพลาทรงธรรม แล้วเสด็จ
กลับ

พระบรมวงศานุวงศ์ องคมนตรี นายกรัฐมนตรี ประธานวุฒิสภา ประธานสภา
ผู้แทนทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ รัฐมนตรีสมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาผู้แทน ข้าราชการองคมนตรี
พระบาท และพระสงฆ์ขึ้นถวายพระเพลิงต่อไป

ตั้งแต่เชิญพระศพมาสู่พระเมรุ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระพิธีธรรมผลัด
เปลี่ยนสวดอภิธรรมจนกว่าจะเชิญพระอัฐิกลับ

เก็บพระอัฐิ

วันที่ ๒๐ เมษายน เวลาเช้า เจ้าพนักงานจะได้เลี้ยงพระสงฆ์ซึ่งสวดพระอภิธรรม และเจ้าพนักงานภูษามาลาดับพระเพลิงประมวณพระอัฐิดวายคลุมไว้

เวลา ๘ นาฬิกา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งมายัง พลับพลาทรงธรรม ท้องสนามหลวงเสด็จ ฯ ขึ้นเมรุทางบันไดตะวันตก เจ้าพนักงานเปิดคลุม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระสุคนธ์สรงพระอัฐิ แล้วพนักงานภูษามาลาแจ้งและแปร พระรูปถวายคลุมไว้ ทรงทอดผ้าไตรสามหาบ พระราชาคณะผู้ใหญ่ ๖ รูปสดับปกรณ์แล้ว ทรงเก็บ พระอัฐิสรงด้วยน้ำพระสุคนธ์ประมวณลงในพระโกศแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระ อัฐิจากพระเมรุ ไปประดิษฐานในบุษบกบนพระแท่นแว่นฟ้าทอง ณ พลับพลาทรงธรรม ส่วนพระ อังการนี้ประมวณลงในพระผอบประดิษฐานเหนือพานทองปักไว้ในพระเมรุ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินจากพระเมรุทางบันไดตะวันตกไปประทับ ณ พลับพลาทรงธรรม ทรงประเคนภัตตาหารสามหาบ พระสงฆ์ ๖ รูปรับพระราชทานฉัน แล้ว ถวายอนุโมทนา แล้วทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ถวายอนุโมทนาแล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระอัฐิจากบุษบกแว่นฟ้าทอง ไปขึ้นรถยนต์ พระประเทียบออกจาก พลับพลาทรงธรรม ท้องสนามหลวง ไปประดิษฐานพักไว้ยังวังท่าพระ แล้วเสด็จพระราชดำเนิน กลับ

การพระราชกุศลพระอัฐิ

วันที่ ๒๑ เมษายน เจ้าพนักงานเตรียมการที่วังท่าพระสำหรับทรงบำเพ็ญพระราชกุศล พระอัฐิ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ไว้พร้อมสรรพ

เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่งมายังวังท่าพระทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการแล้ว พระสงฆ์ ๒๐ รูป สวดพระพุทธมนต์จบ ทรงทอดผ้าไตรพระสงฆ์สดับปกรณ์ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรมสมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนาถ้อยคำ ๑ จบแล้ว พระสงฆ์ ๔ รูปสวดธรรมคาถา ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบุชชาภักดิ์เทศน์ และทรงทอดผ้าพระสงฆ์รวม ๔ รูปสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนาแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันที่ ๒๒ เมษายน เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๐ นาที สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมายังวังท่าพระทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ ๒๐ รูปซึ่งสวดพระพุทธมนต์แต่ก่อนถวายพรพระแล้วทรงประเคนภัตตาหาร พระสงฆ์รับพระราชทานฉันเสร็จแล้วทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนาแล้วทรงทอดผ้า พระสงฆ์อีก ๔๔ รูปสดับปกรณ์ ถวายอนุโมทนาเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศพระอัฐิ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ขึ้นรถยนต์พระประเทียบไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง

รื้อกระบวนเวียนพระเมรุ
พระศพ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ขง ๓ ชาย		๒
ฉัตรเครื่องพระนำหน้า ๕ ชั้น	๖	}
บังแทรก ๔	๔	
เจ้าพนักงานสนมพลเรือนเชิญพัดยศ		๑๐
เสลี่ยงกลีบบัว พระนำ		๑
สัปทน		๑
บังสุรชัย		๑
ฉัตรเครื่องพระนำ ๕ ชั้น	๔	}
บังแทรก	๒	
เครื่องสูงหน้า		๖
พระอภิรมทองแผ่ลวด	ฉัตร ๕ ชั้น ๖	}
	บังแทรก ๔	
	ฉัตร ๓ ชั้น ๒	
พระแสงหว่างเครื่องหน้า		๑๒
รถบันใหญ่ทรงพระศพ ทหารบันใหญ่ ๑๒ ชัก		๖
พระกลดหักทองขวาง		๔๐
บังพระสุรชัย		๑
พัดโบก		๑
คู่เคียง นายทหารชั้นนายพัน		๑
อินทรี เชิญจามร		๑๖
พรหม เชิญจามร		๑
เครื่องสูงหลัง		๑
พระอภิรมทองแผ่ลวด	ฉัตร ๓ ชั้น ๒	}
	ฉัตร ๕ ชั้น ๔	
	บังแทรก ๒	
ชุมสายทองแผ่ลวด		๑
พระแสงหว่างเครื่องหลัง		๑
เชิญเครื่องตาม		
นำลั่นตาม		
พระประยูรญาติตาม		

คัดจากราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๖๗ ภาค ๑
 พ.ศ. ๒๔๕๓ (หน้า ๑๕๒๕-๑๕๕๐)

บันทึกความรู้

พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ประทาน

พระตำราประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป)

กรมราชเลขาณการในพระองค์

วันที่ ๒๐ เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

พระสารประเสริฐ

ขอให้ลองพิจารณาดูเล่นที่ว่า คำ บาดหลวง มาแต่อะไร เคยได้ยินชาวอินญัยกันมาก่อนว่า บาดหลวง ตัว ด เกิน นายเลอเมคิดไปอีกทางหนึ่งว่า มาแต่ภาษาโปรตุเกส Padre แปลว่า พ่อ แบบเดียวกับที่เรียกกันในเมืองนี้เดี๋ยวนี้ว่า ฟาเดอ เช่นฟาเดอโก ลมเบต์ แต่นั่นยังสงสัยไม่ลงใจด้วยทั้งสองทาง เพราะคำเราใช้มาแต่ก่อนมียู่ที่ว่า “สังฆราชบาตรแก้ว” “สังฆราชบาตรหลวง” “เอาบาตรใหญ่เข้าซ่อม” คำเหล่านี้จะเกี่ยวข้องเข้าหาคำบาดหลวงหรือไม่

พร

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๗

ขอพระราชทานกราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒๐ เดือนก่อน โปรดให้ข้าพระพุทธเจ้าพิจารณาว่า “บาดหลวง” นั้นข้าพระพุทธเจ้าได้หารือกับพระยาอนุমানราชชน มีข้อความที่เห็นร่วมกันดังกราบทูลสนองพระเดชพระคุณต่อไปนี้ —

(๑) ความเห็นนายเลอเม มีฐานะที่พ่งขึ้น

(๒) คำ “บาดหลวง” สำหรับเรียกบรรพชิตในลัทธิคริสต์นิกายโรมันคัลลิก

(๓) ลัทธินี้ ชาติโปรตุเกสนำเข้าไปเผยแผ่ในอินเดียก่อน และความปรากฏในหนังสือ Hobson - Jobson, a glossary of Anglo - Indian colloquial words and phrases หน้า ๖๕๑ ว่า “Padre เป็นคำโปรตุเกสใช้เรียกบรรพชิตในนิกายของตน” ประชาชนในอินเดียก็ยืมใช้คำนี้เรียกตาม

(๔) คำ ปาดเร นี้ น่าจะผ่านจากประเทศอินเดียหรือประเทศใกล้เคียง ติดเข้ามาถึงเมืองไทย

(๕) สำเนียงเดิมที่ว่า ปาดเร นั้นเอง น่าจะแผลงมาเป็นไทยว่า บาดหลวง คือ ปาด เป็นบาด เห็นได้ง่าย; และ เร เป็น หลวง ดูเหมือนจะเห็นได้ยาก แต่เมื่อนึกถึงธรรมชาติของภาษา เมื่อคำพูดโดยยากและไม่ได้ความในภาษาของตน ก็มักดัดแปลงเสียงของคำนั้นให้เข้าภาษาของตนใกล้ที่สุดหรือดั่งใจความก็เป็นการดี ลักษณะนี้ตามหลักภาษาอังกฤษเรียกว่า Popular Etymology เช่น Bradley พยายามค้นคว้าก็ดัดให้เป็นอย่างคำของเราว่า ปลัด เพราะฉะนั้น คำ ปาดเร ที่มาเป็น บาดหลวง นั้น ด้วยเหตุที่ดัดให้เข้ากับคำของเรา และก็เลยกลมกลืนพอดีกับคำที่เคยใช้กันมาว่า สังฆราชบาตรหลวง (ตามที่ทรงแนะนำ)

(๖) คำ บาดหลวง ที่สันนิษฐานว่ามาจาก ปาดเร ดังนี้ เจษฎาจารย์ ฮีแล ย่อมลงความเห็นด้วย

(๗) หวังด้วยเกล้า ฯ ว่าคงทรงพระกรุณาประทานพระมติอย่างใดอย่างหนึ่ง

ในโอกาสเดียวกันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าในนามแห่งกรรมการชำระปทานุกรม ขอ
ประธานศึกษา

(๑) กุฎกัณฑ์ —

ในร่างพจนานุกรมฉบับที่ ๑ ว่า “เครื่องหมายความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ ตามที่แสดง
ไว้ในบรมราชาภิเษก ร. ๗ คือ ๑. พระมหาพิชัยมงกุฏ ๒. พระขรรค์ชัยศรี ๓. ธารพระกร
๔. พัดวาลวิชนีกับแส้จามรี ๕. จลองพระบาท รวมเรียกว่าเบญจราชกกุธภัณฑ์”

มีผู้แนะนำว่า เครื่องที่ ๓ คือธารพระกรนั้น ของเก่าเป็นเศวตฉัตร มีมาแต่รัชกาล
ที่ ๑ ส่วนธารพระกรนั้น เดิมเรียกว่าธารพระกรเทวรูป นำมาใช้ภายหลัง ไม่ใช่ของเก่า
อีกผู้หนึ่งก็ว่ามีสองแบบ แบบที่หนึ่งมีเศวตฉัตร (คือร่ม) แบบหนึ่งมีธารพระกรคือ
ไม้เท้า

ถ้าเป็นสองแบบจะนี้ ในพจนานุกรมที่ชำระใหม่ ก็ควรแสดงให้เห็นความรู้ทั้งสมัย
โบราณ และ ปัจจุบัน

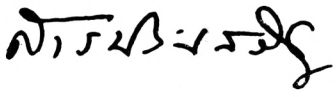
(๒) กรรมกรมย์ —

ในร่างพจนานุกรมฉบับที่ ๒ ว่า “พระฉัตรเฉลิมทัพสามองค์ แพรขาว ลงยันตร์
ทองห้าชั้น” เก็บความมาจากไขคำในลิลิตบรมราชาภิเษก ร. ๗

มีผู้ท้วงมาว่า “เป็นฉัตรขาว มีสองคัตด้วยกัน องค์หนึ่งเป็นฉัตรผ้าขาว ๗ ชั้น สำหรับ
ปักพระคชาธาร ซึ่งพราหมณ์ถวายแทนประชาชนในงานบรมราชาภิเษก อีกสามองค์เป็นฉัตรผ้าขาว
เหมือนกัน แต่มีอีกขระ และ เป็นฉัตร ๕ ชั้น มีนามว่าพระเสนาริบัติ (ข้าพระพุทธเจ้าได้ยิน
ว่าเสนาริบัติ) พระฉัตรชัย พระเกวาทะ กองพระราชพิธีเขียนเป็น กรรมกรม เพราะเชื่อว่า
มาจาก อยู่กรรม เสด็จไปอยู่กรรม ฯลฯ”

ทั้งนี้กรรมการขอพระบัญชาปรมิเป็นที่พึง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

คำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๖๗

พระสารประเสริฐ

หนังสือของท่าน ลงวันที่ ๒ เดือนนี้ ได้รับแล้ว

ท่านขอทราบมติของฉันในคำบาดหลวง ขอแจ้งความให้ท่านทราบ ฉันชอบเหมือนกัน ที่ว่ามาจากคำ Padre แต่ความเห็นฉันผิดกับความเห็นของท่าน ในทางคะแนนความเปลี่ยนแปลงแห่งศัพท์ ท่านคิดว่า ปาด เป็นบาด เร เป็นหลวง ฉันยังไม่ลงใจเห็นด้วย แต่ฉันยังไม่ทราบ ว่าคำ Padre นั้นโปรตุเกสเขาออกเสียงอย่างไร ถ้าออกเสียงอย่างอิตาเลียนแล้วก็จะเป็น ปา—เดร แต่พยางค์ต้นต้องออกเสียงหนัก พยางค์หลังต้องออกเสียงเบาจนเกือบหายไปในคอ ถ้าออกเสียงอย่างฝรั่งเศสแล้วก็จะเหลือแต่พยางค์เดียวเท่านั้น เช่นเดียวกับ Metre เป็นเมตร จะอย่างไรก็ตาม เกิด คงจะเลื่อนลงเป็น บาด เท่านั้น ใช้เรียกบรรพชิตคริสเตียนทั่วไป คำ หลวง ช่างทำยึกคิดว่า ไทยเราเดิมเข้า สำหรับเรียกบรรพชิตคริสเตียนซึ่งเป็นผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าว่า บาดหลวง คือ บิฉบ หรือที่เดี๋ยวนี้เรียกว่าสังฆราช มาในทำนองเดียวกับ เจ้าหลวง นายหลวง เป็นต้น หมายความว่า เจ้าใหญ่ นายใหญ่ บาด (พ่อ) ใหญ่ แต่แม้จะเห็นเช่นนั้นก็ยังสงสัย ด้วยคำบาดหลวงตรงกับ คำบาตรใหญ่ ซึ่งเราพูดกันอยู่ว่า “เอาบาตรใหญ่เข้าข่ม” เพราะเหตุดังนั้นฉันขอยกถามท่านใหม่ คำว่าเอาบาตรใหญ่เข้าข่มนั้น ท่านคิดว่าต้นเดิมจะหมายถึงใครเป็นผู้ถือบาตรใหญ่ และเอาอำนาจของบาตรใช้เป็นอาวุธสำหรับข่มขี่ด้วยประการใด

ฉันจะตอบปัญหาอื่นที่ท่านถามต่อไป

๑. เครื่องราชกกุธภัณฑ์ เป็นแบบมาแต่สมัยประเทศ เคยค้นพบหลักมาสองแห่ง แห่งหนึ่งเขียนไว้ที่บ้านช่องแกลพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ จำไว้ได้ว่าดังนี้

“มธุนิมมุหิ ปเทศมุหิ

ชตติโย กิจจุโกวิท

ลทุธ เสดตลตตุตาโน

โลเกรราชาติ วิสุโต

ราชกกุธกณฺเทหิ

โสญาโต อติปญฺจิ

วาลวิชนี อุนฺหิส

ชกฺโค ทนฺโท จ ปาทุกา”

พัทวาลวีชนี ๑ ธารพระกร ๑ พระเศวตฉัตร ๑ จลองพระบาทพระมหาราชครู
พรหมณ์วางถวาย ส่วนพระแสงอัฐฎาวุธโปรดให้เจ้าพนักงานรับ”

ในที่นั้นจำนวนไปเป็นสัตตราชกกุธภัณฑ์ บรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๗ มีลิลิต
พระนิพนธ์กรมพระนราธิป ซึ่งท่านถ่อมมันเป็นเรือนอยู่แล้ว ฉะนั้นไม่ต้องแสดงความผิดแผกแปลกกัน
เหล่านี้ ท่านจะตัดสินว่าอย่างไรก็ตามแต่ใจท่านจะตัดสินไปเถิด

ยังของสองอย่างที่ท่านสงสัย คือวาลวีชนีเป็นพัดหรือสั้นอย่างหนึ่ง กับธารพระกร
เป็นธารพระกรอะไรอีกอย่างหนึ่ง ในสองอย่างนี้ฉันบอกได้ วาลวีชนีเดิมเป็นพัดใบตาลอย่าง
ที่เรียกว่าพัดขึ้นฝักมะขาม พระสั้นนั้นเห็นจะเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้น
ด้วยจะทรงพระราชดำริเห็นว่าพัดใบตาลไม่ถูก เพราะพระบาลีว่าวาลวีชนี วาล ว่าเป็นโคชนิด
หนึ่งซึ่งฝรั่งเรียกว่า yak เห็นจะตรงกับที่ไทยเรียกจามรี เครื่องโบกทำด้วยขนवालควรจะเป็นแสร้ง
จามรี จึงทรงทำแสร้งจามรีขึ้น แต่ไม่ทรงอาจให้เปลี่ยนพัดของเก่า จึงใช้ไปด้วยกัน ส่วนธาร
พระกรนั้น เดิมเป็นธารพระกรทำด้วยไม้ชัยพฤกษ์ปัดทอง หัวและขันเป็นเหล็กคร่ำลายทอง ที่สุด
ขันเป็นข้อม ลักษณะก็เหมือนกับไม้เท้าพระภิกษุ ที่ว่าสำหรับใช้ในการชักมहाบังสกุล เรียกว่า
ธารพระกรชัยพฤกษ์ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างธารพระกรขึ้นใหม่องค์หนึ่งด้วยทองคำ ภายใน
มีพระแสงเสนา ยอดมีรูปเทวดา จึงเรียกว่าธารพระกรเทวรูป แต่ที่แท้ลักษณะเป็นพระแสงดาบ
มากกว่าเป็นธารพระกร ต่อมาได้ทรงสร้างขึ้นแล้วก็เปลี่ยนใช้แทนธารพระกรชัยพฤกษ์ ชะรอย
จะทรงพระราชดำริเห็นว่าธารพระกรชัยพฤกษ์นั้นคั่งมั่งงามไป ครั้นต่อมาถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ
ให้กลับเอาธารพระกรชัยพฤกษ์ออกใช้อีก ยกเลิกธารพระกรเทวรูป เพราะพอพระราชหฤทัยใน
ของเก่า ๆ จึงคงใช้ธารพระกรชัยพฤกษ์อยู่ต่อมาจนทุกวันนี้

๒ พระกรรภิรมย์ เป็นชื่อฉัตร ๕ ชั้น สำหรับหนึ่ง มี ๓ องค์ด้วยกัน ทำด้วยแพร
ขาวลงยันตร์เส้นทอง มีดุมปัสตุดงสวม มีชื่อโดยจำเพาะทุกองค์ องค์ที่ ๑ เรียกว่าพระเสมาริบัติ
องค์ที่ ๒ เรียกว่าพระฉัตรชัย องค์ที่ ๓ เรียกกันว่าพระเกวฬายกก็มี เรียกพระเกวฬายกก็มี
เครื่องสูงสำหรับนี้ เคยเห็นใช้ทางเชิญนำพระราชยานเวลาเสด็จพระราชดำเนิน โดยกระบวนพยุห-
ยาตราอย่างหนึ่ง ใช้เข้าพิธีศุกรม เชิญนำช้างเผือกขึ้นจากแพเข้าสู่โรงสมโภชอีกอย่างหนึ่ง แต่
มิได้ถอดออกจากดุม กับใช้ผูกเสนาพระแท่นมณฑลในพระราชพิธีใหญ่อีกอย่างหนึ่ง ไม่ได้ถอด

เหมือนกัน ชื่อเครื่องสูงเหล่านี้เรียกอย่างไรจะถูกต้อง และเขียนอย่างไรจะถูกต้องนั้น สุดท้ายจะบอกได้
ถ้าจะหาตัวอย่างในหนังสือดูก็เห็นจะพบเขียนกันหลายอย่างที่เดียว อันการเขียนหนังสือนั้นเป็นการ
กระทำตามหลังเสียง ถ้าเขียนให้อ่านดังเหมือนที่ออกเสียงกันได้ก็เป็นที่แล้วเท่านั้น การใช้ตัวอักษร
อย่างไรนั้น เป็นส่วนที่นักปราชญ์เขาคิดปรุงตามเห็นสมควรต่างหาก ที่เขียนพระกรรมภิรมณ์
วิปรีชขันเขียนเล่นเอง เพราะพิธีทางพราหมณ์ โดยมากเขาเรียกว่ากรรม จัดเป็นปฐมกรรม
มัธยมกรรม อุตมกรรม เข้าทำพิธีเรียกว่าเข้ากรรม ตัว ม ข้างท้ายนั้นฉันลงทัณฑ์พาด เพื่อให้
ออกเสียงเป็นการอยู่ตามเดิม ตามแบบชื่อพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระที่นั่งจักรพรรดิประเวศ
กองพระราชพิธีกระทรวงวังเขาชอบเขาก็จำเอาไป คำเสนอรับตั๊กของฉันอีก ฉันค้นศัพท์อื่นใน
ดิฉันรู้สึกสกฤต บังเอิญไปเห็นศัพท์เสนอรับตั๊กเข้าก็สะดุดใจ นึกว่าเสนอรับตั๊กนั้นจะเป็นคำนี้เสีย
ดอกกรรมัง ออไม่ได้พูดขึ้นมีคนชอบเขาก็จำเอาไป จะผิดถูกอย่างไรท่านก็ตัดสินเอาเถิด

ฉัตรพระคชาธารนั้นมีอีก ๒ องค์ต่างหาก นอกจากพระกรรมภิรมณ์ เป็นของใน
พระบรมมหาราชวังองค์หนึ่ง เรียกว่า ฉัตรพระคชาธารวังหลวง เป็นของฝ่ายพระราชวังบวรองค์
หนึ่ง เรียกว่าฉัตรพระคชาธารวังหน้า ทำด้วยผ้าขาวระบายขลิบทอง ไม่มีลายนันตร์ ฉัตรวังหลวง
มี ๗ ชั้น วังหน้ามี ๕ ชั้น มีดุมปัสตุด่างสวมเหมือนกับพระกรรมภิรมณ์ ฉัตรวังหลวงเคยเห็นใช้
กางบังบนสัปคับพระคชาธารอย่างหนึ่ง กับใช้สมทบกับพระกรรมภิรมณ์ให้รวมกันเป็น ๔ องค์ ผูก
เสาพระแท่นมณฑลทั้งดูในพระราชพิธีใหญ่เสาละองค์ก็อีกอย่างหนึ่ง ฉัตรวังหน้าจะเคยใช้อะไร
ทางพระราชวังบวรบ้างไม่ทราบ แต่เคยเห็นเอามาบังสัปคับใช้ในการแห่พิธีอันเล็กน้อย เช่นพิธี
คเชนทศิวสานเป็นต้น เป็นเกณฑ์จ่ายใช้แทนฉัตรวังหลวง ซึ่งหากว่าจะมีเหตุเป็นอันตรายบุบ
สลายอย่างใดก็ไม่พึงวิตก ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งในจดหมายเหตุมีว่าถวายฉัตรนั้น
แต่ก่อนนี้จะใช้ฉัตรพระคชาธารนั้นน้อมถวายหรืออย่างไรไม่ทราบ มาทราบเอาต่อคราวพระราชพิธี
บรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๖ ว่ามิได้ถอนเอาฉัตรพระคชาธารมาน้อมถวาย ได้ทำฉัตรขึ้นใหม่
สำหรับน้อมถวายโดยจำเพาะมี ๔ ชั้น เสร็จการแล้วก็ดูเหมือนไม่ได้ใช้อะไรอื่นอีก

พร

กรมราชเลขาณการในพระองค์

วันที่ ๑๗ เดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๖๖

พระสารประเสริฐ

หนังสือตอบ เรื่องบาดหลวง เรื่องกฤตภัทท์ และเรื่องพระกรรมกรรม ในหน้าท้าย
พิมพ์คำ พระกรรมกรรมผิดไปหลายแห่ง ฉันไม่ได้ตั้งใจจะให้มันตัว มี ของขี้ดฆ่าตัว มี ออกเสีย

พร

ตำหนักปลายเนินคลองเตย

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๖๖

พระสารประเสริฐ

ขอแถลงต่อหนังสือลงวันที่ ๑๗ พระกรรมกรรมนั้น อีกนัยหนึ่งเรียกกันว่าพระกัณฐกรรม
เขียนอย่างไรไม่ทราบ แต่ในใจว่า ภิรม ภิรมย์ ภิรม นั้นมาแต่ อภิรม กัน กรร กรรม นั้น
ไม่แน่ใจ กรร ไม่มีคำในภาษาไทย ใด ๆ ไม่มีคำว่า ถ้าเป็น กรรม อาจหมายถึงเป็น อภิรม อันได้
เข้ากรรมแล้วได้ ถ้าเป็น กัน หากเป็นภาษาไทยก็เป็นอภิรมกันก็มีศรหรือป็นเป็นต้น หากเป็น
ภาษาเขมรก็เป็นอภิรมหรือภิรมสำหรับดี

อนึ่งที่ฉันจดมาให้ว่าพระกรรมกรรมทำด้วยแพรวานั้นผิด ได้ไปสวนสอบแล้วเป็นผ้า
ขาว หากเป็นของเก่าแก่มากมีสีเหลืองคล้ำจึงทำให้เข้าใจไปว่าเป็นแพรว

พร

กระทรวงธรรมการ

วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

ขอพระราชทานกราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๑๗ เดือนก่อน เรื่องคำขาดหลวง กับโปรดประทานอธิบาย เครื่องราชกกุธภัณฑ์และกรรภิมย์ พร้อมด้วยลายพระหัตถ์ทรงแก้ไขเพิ่มเติมลงวันที่ ๑๗ กับที่ ๑๙ ประทานตามมานั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้รับทราบเกล้า ฯ แล้ว

(๑) เรื่องขาดหลวง ขณะนี้ ข้าพระพุทธเจ้ากลับความเห็นพ้องกับพระดำริ คำว่า “เอาบาตรใหญ่เข้าช่ม” ข้าพระพุทธเจ้าสืบถามดู ได้ความว่ามีวินิจจกันเป็น ๒ มติ คือ

ก. บัตรหมายใหญ่ คือเอาคำสั่งของเจ้าขุนมูลนายมาช่ม

ข. บาดแผลใหญ่เข้าช่ม ใช้พูดในการวิวาท คือถ้าใครมีบาดแผลใหญ่ ก็ได้เปรียบในทางความ

ทั้งนี้มิใช่ บาตร (ภาษาชนะบิณฑบาต) แต่ก็จะออกจะเป็นการสุม ซึ่งความจริงน่าจะเป็นภาษาเปรียบเทียบมีที่มา เช่น ตาม้าตาเรือ (ภาษาหมากรุก) ชันชัง (ภาษาควด) นอกสังเวียน (ภาษาไก่)

(๒) เรื่องกกุธภัณฑ์และกรรภิมย์ ข้าพระพุทธเจ้ารับพระราชทานอ่านในที่ประชุม กรรมการชำระปทานุกรม ที่ประชุมได้ศึกษาทราบเกล้า ฯ ตามนั้นแล้ว รู้สึกในพระกรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

(๓) คาทาที่ขึ้นต้นว่า มชฺฌิมมฺหิ ปเทสฺมฺหิ ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ทราบเกล้า ฯ ว่ามาจากไหน แต่บาทที่ ๓ จะต้องเป็นว่า ลทฺเสตตปตฺตาโน แยกศัพท์คือ ลทฺธ (ได้แล้ว) เสต (ขาว) อาตป (แดด) ตาโน (เครื่องกัน) ซึ่งมีผู้คัดมาจากบานช่องแสงพระอุโบสถวัดบวรนิเวศแห่งเดียวกัน ลงไว้ในวิทยจารย์เล่ม ๖ ตอนที่ ๑๓ หน้า ๕๕๔

คาถาอีกบทหนึ่งที่ว่า “ขลุโค จ จตฺตมฺลฺหิสิ ปาทุกา วาลวีชนี” มาในบาลี อภิธานปฎิบัติกาของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า คาทาที่ ๓๕๔

ข้าพระพุทธเจ้าพบอีกแห่งหนึ่งในสังกัจจายก สัทธนูนิบาต หน้า ๑๐๘ ว่า

นิคุชิปป ปณจ กุธานิ
พาลวีชนี อณฺเฐสิ

กาลีนํ รมฺฐวฑฺฒโน
ชคฺคจตุตถจาปนํ

อรรถกถาอธิบายว่า —

มณิจิตฺตสฺสวณฺณทณฺฑํ พาลวีชนี : พาลวีชนีด้ามทองมีมณีเป็นใจกลาง
กาญจณมยํ อณฺเฐสิปฏํ : ผ้าเทริดกรองทอง
สุปฺริกฺขิตํ มงฺคลชคฺคํ : พระขรรค์มงคลหุ้มฝักอย่างดี
เสตจฺจตุตฺถํ
สฺสวณฺณปาทุกา

(๔) เมื่อในที่ประชุมทราบเกล้าฯ ลายพระหัตถ์แจ่มแจ้งแล้ว เกิดปัญหาใหม่ขึ้นว่า
กรรภิรมย์ หรือ กรรภิรม นับว่าเป็นคำเดียวกัน แต่จะเป็นคำเดียวกับ อภิรม ด้วยหรือไม่ ?
แสดงความเห็นกันต่าง ๆ เอนิยามไม่ได้ ได้เคาะในท้ายกฎมนเฑียรบาล ในกฎหมายตราสามดวง
ว่า “อนึ่งเครื่องอุปโภคทั้งปวงพระเจ้าอยู่หัว ให้เรียกว่ามาลาธรง พานหมากเสวย พานน้ำ
เสวย แป้งธรง เครื่องธรง ช้างที่นั่งม้าที่นั่งเรือที่นั่ง ราชยานอภิรมกันภิรม บังสุรย์พัชนีเจียม
ที่นั่ง” ดูเหมือนจะต่างกัน แต่ตอนนี้ ในกฎหมายตัวพิมพ์อื่น ๆ เช่น กฎหมายราชบุรี กฎหมาย
หมอบรัดเล กฎหมายเก่าใหม่ ไม่มีคำ “อภิรม” ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระวินิจฉัย.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๖๓

พระสารประเสริฐ

หนังสือของท่านลงวันที่ ๕ ได้รับแล้ว

๑ คำ “เอาบาตรใหญ่เข้าข่ม” ตามที่วินิจัยกันมาแต่ บัตรหมายใหญ่ และ บาดผลใหญ่ นั้น ฟังไม่ขึ้น เพราะเป็นคำผูกเข้าหาทั้งสองคำ ไม่ใช่คำที่ใช้กันจริง ๆ ตามความเห็นของท่านที่ว่าจะเป็นภาษาเปรียบเทียบ เช่นตาม้าตาเรือ เป็นภาษาหมากรุก ชื่นชัง เป็นภาษาควด นอกสั้งเวียน เป็นภาษาไก่นั่น เป็นความเห็นอันชอบยิ่งนัก คำ เอาบาตรใหญ่เข้าข่ม จะต้องเป็นภาษาพระ เพราะพระเป็นผู้ถือบาตร มีพิธีกระทำอันหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าขว้บาตร ดูเหมือนเป็นพิธีที่พระทำเกี่ยวกับชาวบ้าน ท่านจงตรวจดูวิธีการกระทำอันนั้น จะเป็นคำชาวบ้าน เออาการกระทำของพระมาพูดเปรียบเทียบได้บ้างกระมัง

๒ เรื่องเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ตามที่ท่านหักคานาซึ่งฉันจำได้มาจากวัดบวรนิเวศว่า บาทที่ ๓ ผิด และชี้แจงให้เข้าใจแจ่มแจ้งนั้น ชอบใจท่านเป็นอย่างยิ่ง ฉันอยู่ข้างจะเสียใจ ด้วยฉันก็จำได้ว่า “ลหุ เสตาดปตฺตาโน” ควรที่จะผิดแต่เพียงเขียน ณ ใหญ่เป็น น เล็กไปเท่านั้น แต่ฉันพิจารณาตามประสามีความรู้เพียงอย่างที่ว่า ๆ ปลา ๆ เห็นแต่ เสต แปลว่าขาว ปตฺต แปลว่าใบ ตามตัวเองว่าใบอะไรขาว พอตีมีพวกพ้องที่รู้ภาษาบาลีอย่างงู ๆ ปลา ๆ เหมือนกันมาหา จึงให้เขาลองพิจารณาด้วย เขาออกความเห็นว่าเป็น จตฺต ดอกกระมัง ฉันได้วิ่งไปดูสอบที่วัดบวรนิเวศก็เห็นแต่ช่องทองเปล่าไม่มีหนังสือ เพราะเขาปิดทองซ่อมใหม่แล้วไม่เขียนหนังสือไว้ตามเดิม เป็นอันไม่ได้หลักที่แน่ว่าคิดว่า จตฺต เห็นจะถูก จึงได้เขียนให้มาเช่นนั้น แต่ภายหลังพลิกดูบาลีภีธานนปทีปีกาหาเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เพื่อทราบว่าในนั้นจะให้อะไรไว้ ก็พบ “คคฺโค จ จตฺตมฺณหีส” นั่นเอง สำนึกได้ว่าที่ฉันจำเอามาได้ก็มาแต่บาลีภีธานนปทีปีกานั้น แล้วก็ดูคานาเหนือขึ้นขึ้นไปอีกคานาหนึ่ง “อาตปตต ตตา จตต” ก็รู้สึกทันที ว่าที่เขียนให้ท่านมานั้น ผิดถนัด คิดจะเขียนหนังสือมาบอกสารภาพโทษแก่ท่าน ก็พอดีได้รับหนังสือของท่านเสียก่อน ชอบใจท่านเป็นอย่างยิ่งที่แปลแยกศัพท์ไปให้เข้าใจอย่างดีเป็นบทเรียนของฉันอันหนึ่ง

ตามที่ท่านตรวจพบอีกในสภกิจชาตก สัญฐานินาต คำอรรถกถาว่า “มณิจิตตสุวณฺณเหตุ พาลวีนํ” นั้น ถ้าท่านไม่ได้แปลไปให้เข้าใจ ฉันดูแปลเอาเองอย่างงู ๆ ปลา ๆ แล้ว อาจเข้าใจ ไปว่าไม่เท่าทองกับแซ่กได้ อนึ่งคำ “กาญจนมยฺ อุนฺหิสปฏํ” ปรากฏว่าอุนฺหิสเป็นผ้าโพกคอของ นัสนัก เป็นอันเข้าใจได้ชัดว่าจะเป็นสิ่งใดก็ที่สุดแต่เป็นเครื่องศรารณแล้วก็เรียกว่าอุนฺหิสสั้นด้วย กัน

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งท่านผู้จัดการจัดให้มีฉัตรเล็ก ๆ ถวายต่อพระหัตถ์ ด้วยนั้น เห็นว่าจะเป็นการกระทำโดยความหลงไม่จำเป็นเลย เพราะมีพระเศวตฉัตรปักไว้เหนือพระ แท่นภัทรบิฐที่ประทับอยู่นั้นพร้อมเสร็จแล้ว

๓ ปัญหาที่ว่าคำ กนฺภิรุม กับ อภิรุม จะเป็นอันเดียวกันหรือมิใช่กันนั้น ไม่ควรจะต้อง เป็นปัญหาขึ้นเลย เพราะตามที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้แยกกันเป็นสอง คือฉัตรพื้นสีปักลายทองเรียก ว่าพระอภิรุม ทำขึ้นเป็นเครื่องประดับสำหรับความงาม ฉัตรพื้นขาวลงยันตร์เรียกว่าพระกนฺภิรุม ทำขึ้นเพื่ออาศัยศาสตราคมเป็นเครื่องกันภัยซึ่งชัยชนะ แม้ดูกฎมนเฑียรบาลฉบับตราสามดวงก็เห็นได้ ว่ามิใช่อันเดียวกัน ถ้าหากเป็นอันเดียวกันแล้วจะเขียน “อภิรุมกนฺภิรุม” ซ้อนกันไว้ทำไม แต่ว่า ครังนั้นของสองอย่างนั้นจะมีลักษณะต่างกันอย่างไรสุดที่จะทราบได้ กฎหมายฉบับหมอปดเลพิมพ์ ไม่มีคำ “อภิรุม” นั้นจะวินิจฉัยได้ไม่ยาก เพราะฉบับตราสามดวงนั้นสร้างรัชกาลที่ ๑ ฉบับ หมอปดเลพิมพ์นั้นพิมพ์ในปีที่สุดแห่งรัชกาลที่ ๔ และบอกไว้ว่าคัดจากสมุดไทยฉบับหลวง ก็จะมี อะไรอื่นอีกเล่านอกจากฉบับตราสามดวง เหตุที่ไม่มีคำ “อภิรุม” ในฉบับหมอปดเลพิมพ์นั้นก็ เป็น ได้อย่างเดียวแต่คัดตกเสียเท่านั้น ส่วนฉบับกรมหลวงราชบุรีพิม์รัชกาลที่ ๕ คัดจากฉบับหมอ ปลัดเลนั้นเอง เมื่อฉบับหมอปดเลตกก็ต้องตกไปตามกัน ไม่ประหลาดอะไร

พรอ

กรมราชเลขาณการในพระองค์

วันที่ ๑๔ เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๖

พระสารประเสริฐ

ขอโทษที่จะรบกวนถามความเห็นท่าน เพื่อได้ตระหนักใจ

๑. คำว่า “ดูกร” อ่านกันว่า ดูกระ ก็มี อ่านว่าดูก่อน ก็มี ศัพท์
นี้จะมาแต่อะไร เอาความว่าอะไร

๒. คำว่า “เรา” และ “เขา” เป็นเอกพจน์ หรือ พหูพจน์

พร

กรมราชเลขาณการในพระองค์

วันที่ ๑๖ เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๖

พระสารประเสริฐ

ฉันได้พบสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สันทนาออกความเห็นกันคนละคำสองคำ
ได้ความพอใจอย่างหนึ่ง

คำใช้มี ดูก่อน คำหนึ่ง ดูอีกคำหนึ่ง คำ ดูกร (ดูกระ) ต้องเป็นคำทั้งสอง
นั้นรวมกัน คือ ดูก่อนว่า หากพูดห้วนเข้าเขียนก็ห้วนไปตามเสียง

พร

กระทรวงธรรมการ

วันที่ ๑๐ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

ขอพระราชทานกราบทูล ฯ ทราบฝ่าพระบาท

เรื่องเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลมาในหนังสือลงวันที่ ๕ ธันวาคม ว่าที่ประชุมกรรมการชำระปทานุกรมมีความรู้สึกใน พระกรุณาธิคุณ เป็นล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้ นั้น พระธรรมนิเทศทวยหาญ อาจารย์ข้าพระพุทธเจ้า เป็นผู้หนึ่งที่ปลาบปลื้มในพระกรุณาคุณยิ่งนัก ให้ค้นเรื่องราชกกุธภัณฑ์ในพระบาฬีอรรถกถาต่าง ๆ ได้แล้ว ให้ข้าพระพุทธเจ้าแปลส่งมาถวายเพื่อ รับรองกระแสพระดำรัสที่ว่าเครื่องราชกกุธภัณฑ์เป็นแบบมาแต่รัชสมัยประเทศ และเป็นการสนอง พระเดชพระคุณตามมีตามได้ ในการที่ทรงเกื้อกูลพระราชทานความรู้แก่กรรมการเป็นอนุเคราะห์

(๑) พระบาฬี (พระบาฬีฉบับสยามรัฐ เล่ม ๑๓ หน้า ๕๑๔ ธรรมเจดีย์สูตร ราชวคฺค มชฺฌิมปณฺณาสก มชฺฌิมนิกาย)

อด โข ราชา ปเสนทิ โกสโล ตตฺถเว ชคฺคญฺจ อญฺเฬสญฺจ ที่สฺสส การายณสฺส ปาทาสี ฯ

“ครั้งนั้นแล พระเจ้าปเสนทิโกศล ได้ประทานพระขรรค์และอวนหิส ไว้แก่เสนาบดี ชื่อที่มการายณ ณ ที่ซึ่งประทับหยุดอยู่นั้น”

อรรถกถา (ปญฺจสุทฺถี อรรถกถามชฺฌิมนิกาย ภาค ๓ หน้า ๓๒๔) แก้วว่า

ชคฺคญฺจ	อญฺเฬสญฺจ	เทสฺสนามตตฺเมตฺ ฯ
วาลวิชนิมุญฺหิ	ชคฺคํ	ฉตฺตตฺตฺตฺตฺตฺตฺ
โอรุญฺห	ราชา	ยานมฺหา
		รูปยิตฺวา ปฏิจฺจทฺตฺ

อาคตานิ ปน ปญฺจปี กกุฏกณฺฑานิ อทาสี ฯ

“คำว่า “พระขรรค์และอวนหิส” เป็นการแสดงทั้งไว้ ฯ แต่อันที่จริง ได้ประทาน กกุฏกณฺฑทั้งห้าอย่าง ซึ่งมาในข้อความว่า พระราชาเสด็จลงจากราชยาน ทรงมอบไว้ซึ่งวาลวิชนี อวนหิส พระขรรค์ พระฉัตร และอุปาทน เครื่องบัง”

(๒) สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ภาค ๑ หน้า ๗๕ ว่า

อโศโก ปฐิตติวา ตสฺส ปณฺจ ราชกกุฏฏณฺทานิ ปหิณฺนิ จตุตฺถํ จามรํ ชคคํ โมลิริตนํ
ปาทุกํ อณฺณญจ อภิเสกคฺคฺคาเย พหฺวิธํ ปณฺณการํ

“พระเจ้าอโศกโปรดแล้ว ทรงส่งราชกกุฏฏณฺฑที่ทั้งห้าไปถวาย (พระเจ้าเทวานัมปิยติส)
นั่นคือ จัตต จามร พระขรรค์ โมลิริตน บาทุกา และเครื่องบรรณาการอื่น ๆ อีกหลายอย่าง
เพื่อใช้อภิเษก”

แล้วอังกัณท์ ที่ปวิสว่า “วาลวิชนี อุนฺหิสฺส จตุตฺถํ ชคคฺคฺคาเย ปาทุกํ

อรรถกถาพระวินัยนี้ ใช้ศัพท์แปลกอยู่ ๒ ชื่อ คือ จามร และ โมลิริตน แต่เมื่ออังกัณท์ที่ปวิส
ก็คงหมายความว่า จามร คือวาลวิชนี โมลิริตน แต่เมื่ออังกัณท์ที่ปวิส
ก็คงหมายความว่า จามร คือวาลวิชนี โมลิริตน คือ อุนฺหิสฺส ใช้ศัพท์แก้

ในชื่อเครื่องเบญจราชกกุฏฏณฺฑ มีข้อที่น่ากราบทูลว่า สำหรับฉลองพระบาท
ท่านใช้ศัพท์ว่า ปาทุกาก็มี อุปหนาก็มี ศัพท์ทั้งสองนี้ต่างกันหรือเหมือนกันอย่างไร ?

ในวินัยเสขียวัตรว่า

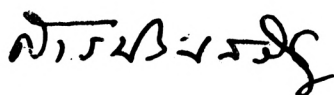
๑ น ปาทุการูปหสฺส อคิลานสฺส รมฺมํ เทเสสฺสามิตี ลิกฺขา กรณียา ฯ

๒ น อุปหนารูปหสฺส อคิลานสฺส รมฺมํ เทเสสฺสามิตี ลิกฺขา กรณียา ฯ

“พึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่แสดงธรรมแก่บุคคลไม่ใช่ผู้เจ็บไข้ ๑ สรวมบาทุกา
เชียงเท้า ๒ สรวมอุปหนา รองเท้า

ในบุพพสิกขาอธิบายว่า รองเท้าที่ทำด้วยไม้และหญ้าเป็นต้น เรียกว่าเชียงเท้า ที่ทำ
ด้วยหนัง เรียกว่ารองเท้า ในวินัยมุขว่า เชียงเท้ากับรองเท้าต่างกันอย่างไร เชียงเท้ามีสันรองเท้า
ไม่มีสัน แต่บางที่รองเท้าชนิดที่ห้ามไม่ให้ภิกษุใช้ ก็พลอยถูกเรียกว่าเชียงเท้าด้วย

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า

กระทรวงธรรมการ

วันที่ ๑๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

ขอพระราชทานกราบทูล ฯ ทราบฝ่าพระบาท

ลายพระพระหัตถ์ลงวันที่ ๘ เดือนก่อน โปรดให้ข้าพระพุทธเจ้าตรวจดูวิธีการกระทำ
คำว่าตรนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดจากวินัยมุขเล่ม ๓ ถวายมากับหนังสือ

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๑๔ เดือนเดียวกัน มีพระบัญชา ๒ ข้อ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราช-
ทานสนองพระเดชพระคุณดังนี้ —

(๑) คำว่า ดูร อ่านกันว่า ดูกระ ก็มี อ่านว่า ดูก่อน ก็มี ศัพท์นี้จะมาแต่
อะไร? เอาความว่ากระไร?

ชั้นเดิม ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า มาจาก ๒ คำ คือ ดูก่อน กับ ดูรา
รวมเป็น ดูก่อนรา แล้วย่อเข้าเป็น ดูร ตามที่ประธานลายพระหัตถ์มาอีกครั้งหนึ่ง ลงวันที่ ๑๗
เดือนเดียวกันนั้น

ครั้นพิจารณาถึงคำอื่นพวกเดียวกัน กลับจะได้อีกสักอันหนึ่ง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าขอ
ถวายเพื่อทรงวินิจฉัยต่อไป

มีคำหนึ่งในพระลอิลิต คือคำว่า อ่อน หมายความว่า นาง ใช้ผันว่าอ่อนเสด็จ ใน
แทนแก้ว และคำนี้ในกวีหลังๆ ใช้ว่า อร.

ในพระลอิลิตใช้ว่า อ่อนไห้ เช่น ขวัญสองมาสมสู่ อยู่กับองค์อ่อนไห้ และกวีชั้น
หลังๆ ใช้ว่า อรไทย.

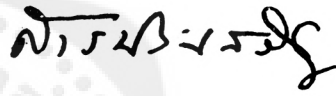
(อาจมีอีกว่า อ่อนช้อน ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าลืมที่มาเสียแล้ว แต่เชื่อด้วยเกล้าฯ ตาม
แนวเทียบว่ามาเป็น อรชร ในสมัยหลัง)

จึงพิสูจน์ว่า เมื่อ อ่อน กับ อร เป็นคำเดียวกันได้ คำ ดูก่อน กับ ดูร ก็เป็นคำ
เดียวกันโดยไม่จำเป็นจะควบ ดูก่อน ดูรา ส่วนการอ่านสุดแล้วแต่เขียน ถ้าเขียนเป็น ดูร ก็ต้อง

อ่านว่า ดูกระ เหมือนกับ อ่อนไห้ เมื่อเขียนเป็น อรไทย ก็ต้องอ่านว่า ออระไท เช่นนี้เป็น
ธรรมดา

(๒) คำว่า “เรา” และ “เขา” เป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์? ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอ
ให้พระยาอนุমানราชชน ผู้ค้นคว้าทางนี้อยู่แล้วทำคำชี้แจง พระยาอนุমানราชชนได้สนองพระเดช
พระคุณตั้งที่ข้าพระพุทธเจ้าคัดถวายมาพร้อมกับหนังสือนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

คำว่าบาตรแลหยาบาตร

เพื่อทำนาคหะแก่คฤหัสถ์ ทรงพระอนุญาตให้สงฆ์ทำกรรม เรียกว่าคำว่าบาตร คือ ไม่คบด้วย ฯ

อุบาสกประกอบด้วยโทษ ๔ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือชวนชวายเป็นมิใช่ลาภ ชวนชวายเป็นมิใช่ประโยชน์ ชวนชวาเพื่อยู่ไม่ได้แห่งภิกษุทั้งหลาย คำว่าเปรียบเปรยภิกษุทั้งหลาย ยุยงภิกษุทั้งหลายให้แตกกัน กล่าวติเตียนพระพุทธ กล่าวติเตียนพระธรรม กล่าวติเตียนพระสงฆ์ เป็นผู้ควรถูกคำว่าบาตร ฯ

จะทำการมนัส สงฆ์พึงประชุมกัน ภิกษุรูปหนึ่งพึงประกาศสงฆ์ บรรยายโทษของเขา แลการที่สงฆ์คำว่าบาตรแก่เขาด้วยญัตติทุติยกัมม ฯ

ตั้งแต่นั้น ห้ามไม่ให้ภิกษุทั้งหลายคบด้วย คือไม่รับบิณฑบาต ไม่รับนิมนต์ ไม่รับไทยธรรมของเขา แต่ไม่ได้วางโทษไว้สำหรับผู้ละเมิด ถึงอย่างนั้น น่าจะลงโทษได้โดยฐานสมคบกับคฤหัสถ์ด้วยการสมคบอันไม่สมควร ฯ

ถ้าผู้ถูกคำว่าบาตรนั้น ละโทษนั้นเสียแล้ว กลับประพฤติดี สงฆ์พึงรับกรรมนั้น เรียกว่า หยาบาตร พึงทำอย่างนี้ ผู้นั้นพึงเข้าไปหาสงฆ์ ห่มผ้าเจวียงบ่า ไหว้เท้าภิกษุทั้งหลาย นั่งกระหย่งประณมมือกล่าวขอการหยาบาตร ฯ ภิกษุรูปหนึ่งพึงประกาศสงฆ์เพื่อหยาบาตรให้แก่เขาด้วยญัตติทุติยกัมม ฯ

ตั้งแต่สงฆ์หยาบาตรแล้ว ภิกษุทั้งหลายคบกับผู้นั้นได้อีก จะรับบิณฑบาต รับนิมนต์ รับไทยธรรมของเขา ได้อยู่ ฯ

กรรมนี้สงฆ์ได้ทำแก่เจ้าวัชพลิจฉวี ผู้นั้นภิกษุเมตตียะแลภุมมชกะเสียมให้ใส่ความ พระทัฬหฬลบุตร ว่าทำชู้ด้วยภรรยาของเขาเป็นครั้งแรก ฯ

	เรา	
	เอกพจน์	พหูพจน์
อาหม	เก๋	เรา
ขามดี	เก๋	เขา
ไทยใหญ่	เก๋	เขา
ไทยขาว	เก๋ ซ้อย โห้ง	เรา
ไทยนุง	เก๋ ซ้อย	โห้ง (กวางตุ้ง โห้ง)
ไทยไท	เก๋ ซ้อย	เขา
ไทย ๖ ล ๖	เก๋	เขา เรา
ไทยย้อย } ผู้ไทย }	กู ซ้อย	เรา เขา

ในขามดี ถ้าหมายถึงผู้พูดเองกับคนอื่น ๆ แต่ไม่รวมถึงผู้ที่ตนพูดด้วย ใช้ว่า ตู ตรงกับ ศิลาจารึก “ตู่ข้าพี่น้องท้องเดียว ๖ ล ๖” ในอนันตวิภาค ตู เก๋ กู ว่า ข้า เพราะฉะนั้น “ตู่ข้า” ก็เท่ากับ เราเรา เป็นคำคู่ควบ (“ข้าเค้า” ก็แปลว่า ข้าข้า)

เรา ในขามดี หมายถึงผู้พูดเองและรวมถึงผู้ที่ตนพูดด้วย

พายัพใช้ กู ในคำ I ในที่ผู้ใหญ่ พูดกับผู้น้อย หรือพูดกับผู้หญิง หรือหญิงต่อหญิง เหตุนี้กระมัง โคลงของเราเมื่อคราวพูดถึงผู้หญิง จึงมักใช้สร้อยบาทว่า กู.

ไทยในแดนญวนแควและไทยไท ว่า “เก๋” เป็นคำที่ผู้ใหญ่เรียกตนเอง เมื่อพูดกับผู้น้อยตรงกับ “เรา” (ในเรื่องจีน) และว่า “ซ้อย” เป็นคำที่ผู้น้อยเรียกตนเอง เมื่อพูดกับผู้ใหญ่ ตรงกันกับทางพายัพ

รา ในอนันตวิภาคว่า เรา ไทยขาว ลา ว่า เรา ก็ได้ เช่น ตูวายลาหลูตวยเจ้า (ตัวควายเราหรือตัวควายท่าน) ไทยพายัพ (พงศาวดารน่าน) รา ว่า เรา ใช้แทนคนจำนวนมากแต่สองขึ้นไป

ขามดี ย่า ว่าเรา เช่น สงหา (สองรา) คือเราสองคนเท่านั้น ซึ่งรวมทั้งผู้ตนพูด
ด้วยผิดกับคำว่า ตู ซึ่งไม่รวมผู้ที่ตนพูดด้วย

(ลิลิตพระลอ บท ๔๒๔: “ใครให้ราหัว” — คำของนางรื่นนางโรย — เราอยาก
หัวเราะให้)

	เขา	พหูพจน์
	เอกพจน์	
อาหม	มัน	เขา มันเขา
ขามดี	มัน	เขา
ไทยใหญ่	มัน	เขา
ไทยขาว	มัน แต่	จอมมัน
ไทยนุง	มัน	—
ไทยไท้	มัน	—
ไทยต่าง ๆ ตามที่หมอ Dodd กล่าวไว้ในหนังสือ Tai Race }	มัน	เขา

คำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๔ มกราคม ๒๕๖๓

พระสารประเสริฐ

หนังสือของท่าน ลงวันที่ ๑๐ เดือนนี้ ให้เรื่องเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ตามที่ค้นได้ในหนังสือต่างๆ นั้น ได้รับแล้ว ชอบใจท่านกับทั้งพระธรรมนิเทศทวยหาญเป็นอันมาก ซึ่งอุทิศสำคัญแล้วบอกไปให้ทราบ เป็นการอุทิศให้ฉันได้ความรู้เพิ่มขึ้นอีกมาก แต่ยังไม่ใส่ใจที่ค้นแบบซึ่งมีไม้เท้าแทนฉัตรยังไม่พบ

ขอเสียที่เกิดขึ้น ท่านอย่าเอาชื่อกรรมการมาบอกบุญต่อกันเลย ฉันตั้งใจเขียนให้แก่ท่าน ผู้คุ้นเคยออกความเห็นพ่วงเล่นมาด้วยกันเท่านั้น จะผิดหรือถูกก็ไม่มีภัย ฉันจะเขียนบอกกรรมการไม่ได้ เพราะฉันเป็นคนสามัญ กรรมการเป็นบัณฑิต ย่อมจะเข้ตำราที่ว่า ศรีทนต์ชัยบอกหนังสือพระสังฆราช

ฉันอ่านหนังสือของท่านคราวนี้ มีความคิดเกิดขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง เห็นว่าคำ “ราชกกุธภัณฑ์” นั้น เดิมที่จะมีได้จำกัดว่าเป็นสิ่งใดบ้าง ไม่ว่าสิ่งใดที่ใช้ประกอบในองค์พระราชา อันจะพาให้เห็นได้ว่าเป็นพระราชาแล้ว สิ่งทั้งหลายเหล่านั้นเรียกราชกกุธภัณฑ์ทั้งสิ้น ที่มากำหนดว่าห้าอย่างนั้นจะเกิดขึ้นภายหลัง เมื่อผู้ไม่รู้ยากรู้ว่าราชกกุธภัณฑ์คืออะไร ไปถามท่านผู้รู้ ท่านก็บอกให้เป็นตัวอย่างเพียงห้าอย่าง ผู้เรียนก็ฉวยเอามากำหนดใจลงเป็นแน้นับเอาห้าอย่างเท่านั้น ความคิดนี้เกิดขึ้นจากตัวอย่างที่ท่านคิดให้จากหนังสือหม่อมเจตยสุตม์มีว่า พระเจ้าปัสเสนทิโกศลพระราชทานพระขรรค์ (ขัณฑ์ กระมัย มาแต่ ขัณฑ์) และอุณหิสไว้แก่เสนาบดีชื่อทศการายน ท่านพระอรพธกัจจายน์เดือตรอนที่มีแต่สอง ไม่ครบห้าตามตำราที่ตราไว้ จึงกล่าวแก่เดิมเข้าอีกสามอย่าง ความจริงราชกกุธภัณฑ์ทั้งห้าอัน เป็นเครื่องทรงอยู่ในพระองค์แต่สามอย่าง คือ อุณหิส พระขรรค์ กับฉลองพระบาท ท่านผู้รจนาพระบาลีกล่าวว่าประธานแต่เพียงสองอย่าง คือ พระขรรค์กับพระอุณหิสนั้น สมควรอย่างยิ่ง เพราะเป็นของติดอยู่กับพระองค์ อันจะหยิบยื่นให้

ได้ทันที ส่วนฉลองพระบาทก็เป็นของติดพระองค์อยู่เหมือนกัน แต่เป็นของต่ำ ถ้าหากพระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรตกเป็นพระเจ้าแผ่นดินไม่มีกิริยาผู้ดี ผู้จนาพระบาตจึงไม่กล่าวถึงฉลองพระบาท ส่วนฉัตรกับวาลวี่นั้น เป็นเครื่องมือของภูษามาลาและมหาดเล็กเขาถือเอางานถวายต่างหาก มีใช้ของที่ทรงถืออยู่จะได้ส่งประทาน ของที่เจ้าพนักงานเชิญอยู่เช่นเดียวกับพวกนี้ยังมีอีกมาก เห็นว่าท่านผู้จนาพระบาตมีภูมิรู้ในสิ่งควรและไม่ควร สูงกว่าท่านผู้แต่งอรรถกถามากนัก

ดูเหมือนฉันจะได้เคยเห็นหนังสือไทย ๆ อะไรฉบับหนึ่ง กล่าวถึงเครื่องราชกกุธภัณฑ์ มีพระมหาสังวาลอยู่ therein เห็นจะแทนที่ธารพระกรหรือฉัตร แต่นึกไม่ออกว่าเป็นหนังสืออะไรก็ยืนยันบอกท่านไม่ได้ ตามที่เขานับเอาพระมหาสังวาลเข้าเป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์นั้น ก็เพราะมีสังวาลพระนพ (นพรัตน์) ถวายในเวลาบรมราชาภิเษกด้วย

วาลวี่นี้ กับ จามร เป็นของสิ่งเดียวกัน ทำด้วยขนสัตว์ชนิดเดียวกัน ซึ่งไทยเรียกสัตว์นั้นว่า ทรายจามรี ฝรั่งเศสเรียก

ศัพท ปาตุกา กับ อุปาหนา ถึงว่าเป็นเกือกด้วยกันก็ต้องเป็นชนิดที่ต่างกัน ไม่นั่นจะมีกล่าวในวินัยเสขียวัตรแยกไว้เป็นสองบททำไม แต่ผู้ที่พยายามชี้แจงว่า ปาตุกา เป็นเกือกชนิดไร และอุปาหนาเป็นเกือกชนิดไรนั้น ฉันไม่เชื่อทั้งนั้น เพราะผู้ชี้แจงเอาคำครั้งพุทธกาลมาเปรียบปรับกับของที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ จะลงกันไม่ได้เลย

ท่านจงทรงไว้ว่าข้อความทั้งนี้ ฉันพูดกับท่าน ไม่ใช่พูดกับกรรมการ

พรหม

กระทรวงธรรมการ

วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๗

ขอพระราชทานกราบทูล ฯ ทราบฝ่าพระบาท

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๑๔ เดือนนี้ เรื่องเครื่องราชกกุธภัณฑ์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้รับทราบเกล้า ฯ แล้ว

ข้อที่กรรมการชำระปทานุกรมสำนักในพระเดชพระคุณ ก็เป็นวิสัยแห่งกตัญญูชน เพราะข้าพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นกรรมการผู้หนึ่ง เมื่อติดขัดอันใดอาศัยพระปัญญาบารมีเป็นที่พึ่งแล้ว นำความรู้ที่ตนได้นั้นสู่คณะกรรมการด้วยกัน แต่ก็ต้องแจ้งว่ามีใช้ความรู้ของข้าพระพุทธเจ้าเอง วิชารู้ที่อาศัยพระกรุณาพระราชทานนั้น ฯ ก็เป็นประการหนึ่งในบรรดาที่คณะกรรมการชวนชววยศึกษาได้มาจากบุคคลหรือที่ต่าง ๆ ถ้าเรื่องประโยชน์แก่พจนานุกรมได้ดีชอบด้วยหลักฐาน ทั้งนี้มิได้ระบุนามบุคคลเจ้าของมติดลงในพจนานุกรมด้วยเลย กรรมการผู้ได้ประโยชน์นี้ แม้มิได้รับพระราชทานโดยตรง ก็ย่อมรู้สึกพระคุณเป็นธรรมดา อย่างเช่นพระสารีบุตร ในชั้นต้นที่ได้ประจักษ์ธรรมจากพระอัสสชิ ก็ยังรำลึกไปถึงพระคุณพระพุทธเจ้า ด้วยเหตุนี้ ข้อความต่าง ๆ แห่งพระดำรัสตามที่ข้าพระพุทธเจ้าสมควรหาหลักฐานถวาย กรรมการนั้น ฯ จึงยินดีเป็นล้นเกล้า ฯ ช่วยข้าพระพุทธเจ้าค้นคว้านำถวายสนองพระเดชพระคุณ นับว่าพระไมตรีคุณนี้ ได้มีสัมพันธ์เรียบร้อยดีกับคณะกรรมการแล้ว เว้นแต่การปฏิบัติแห่งข้าพระพุทธเจ้าที่ได้นำความรู้สู้กันและกัน หากไม่ชอบด้วยพระกรุณาโดยเฉพาะ พระอาชญาไม่พ้นเกล้า ฯ

เรื่องพระขรรค์ ที่เขียน “ขรรค์” ดังนี้ ชั้นเดิมข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าใช้กันอย่าง “ไหล” คือเมื่อเห็นว่า วคฺค เป็น วรรค ได้, สคฺค — สวรรค์, มคฺค — มรรค, เช่นนี้แล้ว คำว่า ขคฺค ก็ควรเป็น ขรรค์ ได้, ซึ่งแท้จริงคำว่า วรรค สวรรค์ มรรค ในสังสกฤตมี ร (ระมะ), การเขียนเป็น รร ก็ยุติด้วยหลักวิชา แต่ ขคฺค นั้น สังสกฤตเป็น ขทฺค, ไม่มีระมะ, ไทยเราพลอยเขียนเป็น ขรรค์ เสียด้วยก็เป็นการ “ไหล” ไปกระนั้น เมื่อคราวพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระนารายณ์ประพันธ์พงศ์ ทรงพระนิพนธ์ลิลิตพระราชนิพนธ์มราชาภิเชกสัปตมราชมหากวีวงศ์
 จะพิมพ์หลเกล้าฯ ถวาย ได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานเจ้าพนักงานในพระอาลักษณ์ช่วย ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นหน้าที่สนองพระเดชพระคุณในงานนี้ ถึงตอนว่าด้วย
 พระขรรค์ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลถวายความเห็นแต่พระเจ้านบรมวงศ์เธอ
 พระองค์นั้น ก็ทรงเห็นตามข้าพระพุทธเจ้า ครั้นกาลต่อมา ข้าพระพุทธเจ้าได้พบในฮินดูสถานี
 (Forbes' Hindustani Dictionary) หน้า ๕๙๖ ว่า ขรค ออกจาก ขทค เบงกาลีเป็นอย่างนี้
 (Moneir-Williams: ๗ often in Bengal like a hard r) เพราะฉะนั้น การที่เราเขียน
 “ขรรค์” ก็ถูกต้องดีแล้ว จึงได้สำนึกว่าหาความทวนแต่ก่อนว่า “โหล” นั้น เป็นความเขลาของตน
 อย่างยิ่ง โบราณท่านมีหลักดีทีเดียว เสียายเป็นที่สุดที่ไม่สามารถกราบทูลปลดเปลื้องความเห็น
 ผิดๆ ต่อเสด็จในกรมพระนารายณ์ฯ ได้แล้ว เกิดข้อข้องใจข้าพระพุทธเจ้าอยู่ตราบนานเท่าทุกวันนี้ เผอิญ
 มีโอกาสได้กราบทูลสนองพระเดชพระคุณคราวนี้ ถ้าโปรด, ก็หวังด้วยเกล้าฯ ว่าจักได้รับพระราช-
 ทานอภัยในพระนามเสด็จในกรมพระองค์นั้น และจึงคิดเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ภาษาบาลีสสกฤต
 หาได้ออกจากถิ่นอินเดียเหนือตรงมาทีเดียวไม่ ย่อมแวะตามทางต่างๆ ก่อน เช่น เทว สุริย ผ่าน
 ประเทศที่ลง “อัน” ที่ปูลังค์ เป็น เทวัน สุริยัน แล้วเข้ามาเมืองไทย และจึงมี มายัน กุเปรัน
 ชุขัน (เปา) ลัสตยัน=ลัสเตียน โรมพัตตัน ฯลฯ ประเทศหนึ่งลง “อน” ที่ปูลังค์ แล้วมา
 เมืองไทยเป็นมัจฉานุ กุมภัตตันราช คนธรรพณ์ราช, อีกประเทศหนึ่งซับซ้อนมาก เช่น
 มเหนทร (ชื่อภูเขา ปูลังค์) เป็น มเหนทรัน ที่หนึ่ง พุดตัว ท ไม่ได้ มีแต่ตัว ต กลายเป็น
 มเหนตรัน, แล้วพยางค์ข้างหน้า ร.ล. ต้องขึ้น อ ก่อนเสมอ เช่น อิลักษณ์ อีราม, คำนี้จึงเป็น
 มเหนตริณ, และจึงมาถึงไทยเราเป็น เหมตริณบรรพต ศรี กับ ลักษมี ในอินเดียของเดิมเป็น
 ชื่อองค์เดียวแห่งชายาพระนารายณ์ ผ่านมาชะวา มะลายูแยกเป็นองค์ละชื่อ ตกถึงเมืองไทยก็เลย
 เป็นสององค์ (กฎหมายเก่า บทพิศุจน์)

อนึ่ง ข้าพเจ้าว่า “ส่วนฉลองพระบาทก็เป็นของติดพระองค์อยู่เหมือนกัน แต่
 เป็นของต่ำ ถ้าหากพระเจ้าแผ่นดินถอดประทาน ก็ตกเป็นพระเจ้าแผ่นดินไม่มีกิริยาผู้ดี ผู้จรรยา

บาลีจึงไม่กล่าวถึงฉลองพระบาท" นั้น. สำหรับผู้รจนาพระบาลีจะไม่กล่าวถึงฉลองพระบาทด้วยเหตุประการใด ขอพระราชทานยกไว้ โดยเฉพาะเรื่องรองเท้า ก็มีข้อที่น่าคิดอยู่บ้าง ข้าพระพุทธเจ้าเคยสังเกตเห็นผู้ดีชั้นเก่าๆ โดยมากเป็นผู้หญิง สวมรองเท้าแตะ จะเข้าวัดมักถอดที่หน้าประตู แล้วสาวใช้หยิบถือตามหลังไป ทั้งมีเรื่องเล่าขานกันว่า พระเจ้าพิมพิสารถูกนาคพระบาทเพราะผลกรรมที่พระเจ้าดัก่อนดำเนินผ่านพระเจ้ายัยทั้งรองเท้า เพราะฉะนั้น เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลจะเสด็จเข้าวัด แม้พระบาลีจะไม่กล่าวถึงเรื่องฉลองพระบาท ฝ่ายอรรถกถาก็อ่ยมเข้าใจเอาตามความนิยมว่าต้องถอดฉลองพระบาทอยู่เองเป็นธรรมดา ถ้าไม่นี่ถึงเรื่องจะเสียกิริยาหรืออะไร ะ อย่างอื่นก็มุ่งแต่จะกล่าวตามประเพณีนิยมเท่านั้น

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

ปารเมศวราง

คำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๓๑ มกราคม ๒๕๖๓

พระสารประเสริฐ

หนังสือของท่าน ลงวันที่ ๑๒ และที่ ๑๔ มกราคม ได้รับแล้วทั้งสองฉบับ จะขอตอบ แต่ที่ลงวันที่ ๑๒ ฉบับเดียวก่อน

(๑) คำว่า ตุกร ท่านวินิจฉัยว่าเป็นตุก่อน ด้วยปรับเทียบกับ อรไทย ซึ่งมาแต่ อ่อนไต้ นั้น ฉันลงเนื้อเห็นชอบด้วยว่าถูกแล้ว

คำ อ่อน ฉันสังเกตเห็นว่า ไม่ใช่ใช้เฉพาะผู้หญิงเท่านั้น ผู้ชายก็ใช้ด้วย ตามที่ ฉันจำได้ ในเทศนามหาชาติทานกัณฑ์มีคำของพระนางผุสดีอยู่ว่า “ได้ทรงพระกรุณาโปรด ขอ ประทานโทษพระเวสสันดร ลูกอ่อนกระทำให้ละเมิดจิตต์ผิดกระทรวง” กับเคยได้ยินกรมสมเด็จพระ สุวราชรัตนราชประยูร ตรัสใช้คำอ่อน แทนออกพระนามในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เคย นึกว่าคำ หล่อน จะมาแต่คำอ่อน เสียดอกกระมัง คนเก่า ๆ ใช้คำ หล่อน ทั้งในผู้หญิงและ ผู้ชายเหมือนกัน

ดีใจที่ได้คำ อรชร ติดไปในคำอธิบายของท่านด้วย คำนั้นฉันก็สงสัยอยู่เหมือนกัน เคยได้ยินมีคำอธิบายว่ามาแต่ อุช ในภาษาบาลี กลิ่นไม่ลง

(๒) คำว่า เรา และ เขา พระยาอนุมานราชชนเขียนอธิบายให้อย่างละเอียด พอใจทีเดียว หมดความสงสัยแล้ว และยังเข้าใจได้ทราบคำ รา ว่าเป็นเรา เหมือนกันอีกด้วย ดี ยิ่งนัก รู้สึกในใจว่าพระยาอนุมานราชชนมีความเพียรค้นหาที่มามากมายควรสรรเสริญ ขอให้ ท่านบอกพระยาอนุมานราชชนด้วย ว่าฉันชอบใจเป็นอย่างยิ่ง

(๓) พิศคว่าบาตร ท่านจดส่งไปให้ ชอบใจมาก แต่ยังไม่สิ้นสงสัย อันพินัน เรียกชื่อในภาษาบาลีไว้ แปลออกได้เป็นคำไทยว่า คว่ำบาตร หงายบาตร กระนั้นทีเดียวหรือ หรือว่าไทยตั้งชื่อพินันอย่างนั้นเองในภาษาไทย ถ้าท่านชี้แจงให้ทราบอีกน้อยหนึ่งได้ จะชอบ ใจเป็นอันมาก

คำหนักปลายเนินคลองเตย

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๗

พระสารประเสริฐ

วันนี้เป็นฤกษ์งามยามดีที่จะตอบหนังสือของท่าน ฉบับซึ่งลงวันที่ ๒๔ มกราคม

ข้อซึ่งฉันพูดว่าฉันพูดเฉพาะต่อท่าน ไม่ใช่คำพูดเฉพาะต่อคณะกรรมการนั้น เพื่อจะแสดงให้ท่านเข้าใจในความตั้งใจของฉันมิให้หลงไป ส่วนคำของฉันซึ่งพูดกับท่านนั้น ถ้าท่านเห็นว่าเป็นคำที่ถูกและเป็นประโยชน์แล้ว ท่านจะเอาไปแสดงต่อไปที่ไหนหรือใช้อะไรฉันไม่ห้าม แต่เป็นส่วนท่านรับผิดชอบไม่ใช่ฉันรับผิดชอบ

คำ พระขรรค์ ซึ่งฉันเขียน ชักขึ้นมาให้ท่านในวงเล็บนั้น เป็นการเขียนตามที่มีความเห็นพลุ่งขึ้นในใจในขณะที่เขียนนั่นเอง ไม่ใช่ได้สอบสวนได้หลักฐานมาแล้วจากที่ไหน นี่แหละเป็นตัวอย่างที่จะพึงเห็นได้ ว่าฉันพูดกับท่านย่อมเป็นไปในฐานวิสาสเท่านั้น ก็ควรหรือที่จะนำขึ้นสู่กรรมการเป็นคำของฉันแด่คณะกรรมการ ความประสงค์ของฉันมีเพียงว่า ข้อใดท่านเห็นชอบท่านก็เอาไปใช้ ข้อใดท่านเห็นผิดท่านก็หักไปให้ฉันรู้ตัว เช่นคำ ขรรค์ นี้เป็นตัวอย่าง ท่านได้สอบสวนพบหลักว่าเขียนรื้อพันดูบอกให้ฉันทราบ ก็เป็นทางที่ถูกต้องฉันเป็นอย่างยิ่ง และขอบใจท่านเป็นอย่างยิ่ง

ในเรื่องภาษาบาลีสสกฤตนั้น ฉันกำลังคิดยุ่งใจอยู่ทีเดียว ภาษาสสกฤตเห็นว่ามืทางจะเข้ามาปณภาษาเราได้ถึงสามทาง คือทางจีนข้างเหนือ ทางเขมรข้างใต้ และทางชวาข้างตะวันตกแล้วยังดำเนินเข้ามาเป็นสองสาขาด้วย คือสาขาพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน กับสาขาศาสนาพราหมณ์ ถูกของท่านแล้วว่าภาษาสสกฤตในเมืองเราไม่ได้ตรงจากอินเดียเหนือเข้ามาทีเดียว

ในเรื่องรองท้าว ฉันขอสารภาพว่าฉันผิด ในทางยึดเอาความถือของไทยไปปรับเข้ากับหนังสือที่แต่งทางอินเดีย ซึ่งลงที่จะลงกันไม่ได้ แต่ที่ไทยเราก่อกันมาแต่ก่อนว่ารองท้าวเป็นของต่ำช้านั้นเป็นการแน่นอน เพราะเป็นของสกปรก ขอโทษที่จะยกคำซึ่งเขาพูดกันอันเป็นคำหยาบมาให้เห็น เขาว่า “ย่ำขี้นร่อยแปด” ฉันมีเรื่องตัวอย่างที่ฉันยึดเอาไปปรับกับหนังสือบาลี จะเล่า

ให้ท่านฟัง พระองค์เจ้านิลวรรณ (แต่ครั้งยังเป็นหม่อมเจ้าอยู่) ตามเสด็จเจ้านายหลายพระองค์ มีกรมหมื่นภูธรธรรมาลังการังสรรค์เป็นต้นไปเที่ยวหนองโน ในแขวงสระบุรี ทางไปต้องเดินไกล พระองค์เจ้านิลวรรณเธอสวมรองเท้าแตะ เดินไปไม่ไกลเท่าไรก็เท้าพังต้องถอด แต่บ่าวของเธอไม่มีตามไปที่จะใช้ให้ถือ เธอจะให้มหาดเล็กเจ้านายที่ตามเสด็จไปช่วยถือ เธอก็เห็นไม่เป็นการสมควร เธอจึงเอารองเท้าหนีบรักแร้เธอเองเดินต่อไป เพราะยังมีความอาลัยในรองเท้านั้นอยู่ แต่ครั้นเดินไปไกลเข้าเหนื่อยเข้าก็สิ้นอาลัยที่จะพาเอารองเท้าไปอีก เธอจึงขว้างมันทิ้งไปในรก เป็นเหตุให้สากกันครั้นใหญ่

ธรรมเนียมไทยแต่ก่อนมา ในพระบรมมหาราชวังนั้นห้ามเป็นอันขาดไม่ให้ใครสวมรองเท้าเข้าไป จนเดี๋ยวนี้ซึ่งเป็นเวลาที่ประเพณีเก่าเคลื่อนคลายแล้ว รองเท้าแตะรองเท้าคิบบักยังห้ามอยู่เป็นอันขาด ไม่ให้ใครสวมเข้าวัง แต่รองเท้าคัชชูอนุญาตให้สวมเข้าได้ แต่จะสวมขึ้นไปบนพระที่นั่งไม่ได้ เว้นแต่รองเท้าชูและบูตเท่านั้นที่จะสวมขึ้นได้ ด้วยอำนาจเปลี่ยนธรรมเนียมเป็นฝรั่ง แม้ตามวังเจ้าบ้านขุนนาง ใครไปเฝ้าไปหาจะขึ้นตำหนักชั้นเรือน แม้สวมรองเท้าแตะรองเท้าคัชชูก็ต้องถอด แม้บางคนตลอดจนถึงเจ๊ก แม้จะสวมรองเท้าชูรองเท้าบูตเขาก็ถอดก่อนขึ้นเรือน จะแปลว่าอะไร ต้องแปลว่าจะไม่พาเอาสิ่งสกปรกขึ้นไปเอนตำหนักเอนเรือน แม้ในเมืองญูปุ่นก็ได้ยินว่าเขาถอดกันเหมือนกัน นี่เป็นทางแสดงให้เห็นว่า อาการที่ดีว่ารองเท้าเป็นของต่ำช้านั้นมีอยู่มากด้วยกันดังนี้ แต่ทางประเทศอินเดียเขาจะถือกันอย่างไร ซึ่งจะเนื่องถึงหนังสืออันนับว่าเป็นบาลี ท่านสามารถจะตรวจเอาความได้ดีกว่าฉัน ฉันสังเกตเห็นได้แต่ทางปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ในเมืองเรา เข้าใจว่าปฏิบัติตามวินัยซึ่งมาในบาลีไม่สวมรองเท้าเข้าบ้าน สวมแต่ในวัด แม้กระนั้นเมื่อผ่านลานเจดีย์ก็เห็นถอดออกหัวไป หรือไปพบอุปัชฌายาจารย์เขาก็ต้องลงจากรองเท้า เมื่อจะเข้าโบสถ์เข้าศาลาและกุฏิก็ถอดรองเท้า จะถือว่าการสวมรองเท้าเป็นการทำยศกระมัง หรือจะถือเป็นทางทำยศด้วยสกปรกด้วยก็อาจเป็นได้

เมื่อวันที่ ๑๗ ไปเฝ้าศพคุณหญิงธรรมสารนติ ได้แจกหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ พอได้อ่านถึงท่านทันที เพราะได้พูดกันเรื่องเครื่องราชกกุธภัณฑ์มาก่อน หนังสือที่ได้นี้จะเป็นเครื่องสอบได้อีกอันหนึ่ง พอถึงบ้านก็เปิดตรวจดู มีความกล่าวไว้ว่าดังนี้

“เสด็จพระราชดำเนินมาขึ้นบนพระที่นั่งภัทรบิฐ ผันพระพักตร์สู่อีสานทิศ พระครูพราหมณ์ก็อ่านนิศวรรเวทสรรเสริญเขาไกรลาส แล้วกราบบังคมทูลถวายสิริราชสมบัติ อันพระมหากษัตริย์จะครองเมืองสืบต่อไป เจ้าพนักงานกราบบังคมทูลถวายพระมหาเศวตฉัตร เป็นที่เฉลิมสิริราชสมบัติสำหรับพระมหากษัตริย์สืบมา แล้วพระมหाराชครูถวายพระสุพรรณบัฏ มหาพิชัยมงกุฎ พระมหาสังวาล ทรงรับมาสวมสอดทรงในพระองค์ แล้วพระมหाराชครูถวายธารพระกร กับพระแสงขรรค์ ทรงรับธารพระกรพาดเบื้องขวา พระแสงพาดเบื้องซ้าย แล้วทรงรับพระแสง อัญวาลเครื่องราชกกุธภัณฑ์ราชูปโภค ประกอบด้วยวิฆเนศวเทศวรรมนต์ ทั้งทรงรับแล้ว แต่ฉลองพระบาทพระมหाराชครูสอดทรงถวาย — —”

ข้อความทั้งนี้มีที่ควรสังเกตสองประการ ไม่มีพระเศวตฉัตรจำลองเล็ก ๆ ยืนถวาย ทรงรับต่อพระหัตถ์ เป็นแต่มีเจ้าพนักงานกราบทูลถวายพระเศวตฉัตรซึ่งปักประจำที่อยู่แล้ว สมตามความเห็นควรของฉันซึ่งได้บอกท่านก่อนแล้วประการหนึ่ง กับไม่ได้กล่าวถึงวาลวิชนีเลยอีกประการหนึ่ง

พรอ

กระทรวงธรรมการ

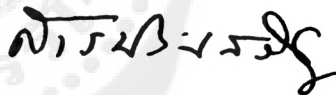
วันที่ ๒๒ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๗๘

ขอพระราชทานกราบทูล ฯ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าพบคำ กระพัง ในกฎมนเฑียรบาลตอนพิธีเบาะพก ในกฎหมายราชบุรีเล่ม ๒ หน้า ๑๐๓ โดยความว่าเมื่อพระปโรหิตถือเทียนทอง เมื่อพระพิรามถือสังข์ เมื่อพระมเหศวรถือปลาทอง เมื่อพระพิเชษฐถือเต้าทอง เมื่อพระเทพราชถือกระพัง เมื่อพระจักรปาณีถือพานข้าวตอก

ต่อมา ข้าพระพุทธเจ้าได้ยินชาวบ้านกล่อมเด็กว่า กินกุ้งและกินกั้ง กินหอยกระพัง และแมงดา คิดด้วยเกล้า ฯ ว่า คำ กระพังนั้นจะเป็นหอยกระพังได้กระมัง เพราะเนื้อความในกฎมนเฑียรบาลตอนนั้นว่าด้วย สังข์ ปลา เต้า ล้วนสัตว์น้ำเป็นแถว ถ้าจะเติมหอยอีกอย่างหนึ่งก็จะไปกันได้ แต่ไม่ทราบเกล้า ฯ ว่า ข้อความจะกินกันและชอบด้วยพระราชพิธีหรือไม่ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระบัญชาว่ามีเป็นที่พึง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

คำหนักห่วยาง สงขลา

วันที่ ๕ มิถุนายน ๒๔๗๘

พระสารประเสริฐ

หนังสือของท่าน ซึ่งหาหรือไปด้วยคำกระพัง คนที่บ้านในกรุงเทพ ฯ ส่งออกไปให้ได้รับทราบความแล้ว เสียใจฉันไม่มีเครื่องมืออะไรติดตัวไปเลย เพราะฉะนั้นจะให้ความเห็นแก่ท่านได้ก็แต่เพียงอาศัยความจำเท่านั้น หากว่าพลาดพลั้งไปแล้ว ขอภัยโทษ

สิ่งที่เมียพราหมณ์เดือนนั้น จะต้องเป็นเครื่องประกอบการพิธีทั้งสิ้น

๑ เทียนทอง และ

๒ สังข์ ไม่ต้องอธิบาย

๓ ปลาทอง ไม่เคยทราบว่าพราหมณ์เมืองเราใช้ประกอบการพิธี แต่รูปปลานั้นทางอินเดียนับถือกันว่าเป็นมงคล โดยมากเป็นปลาคู มีปรากฏอันท่านจะเห็นได้ที่เครื่องหมายในราศีมีนเป็นต้น ตลอดไปถึงจีนก็นับถือ มงคลแปดประการของจีนสิ่งหนึ่งก็เป็นปลาคู ฉันคิดว่าฉันได้เห็นรูปที่ไหนมาแห่งหนึ่ง เป็นคันสำหรับถือหรือสำหรับปักอยู่กลาง ที่ปลายคันเป็นสายข้อไม้แตกห้อยลงมาสองข้าง พันกับรูปปลาแฉวนอยู่ข้างละตัว หมดทั้งอันเป็นรูปเหมือนพัดแฉก จะเป็นสายสีหรือลายทองก็จำไม่ได้ ถ้าหากเมียพระมเหศวรจะถือสิ่งที่ว่านั้นอันทำด้วยทอง ไปใช้บูชาในการพิธีก็อาจเป็นได้ ไม่ปราศจากหลัก

๔ เต้าทอง เคยเห็นหมายร่างกระหว่งวงสังข์คลั่งทองให้ทำเต้าทองจ่ายให้พราหมณ์ในเมื่อจะทำพิธีอันมีโหมกฤกษ์ ขนาดตัวเต้าคงเล็กมาก เพราะสังข์จ่ายทองหนักเพียงสังข์หนึ่งหรือสังข์เพียงเท่านั้น แต่พราหมณ์เขาจะเอาไปเผาในกฤกษ์หรือทำอย่างไรฉันไม่ทราบ ท่านอาจจะถามกันเอาความที่พระราชครูวามเทพมุนีได้

๕ กระพัง สิ่งนี้ไม่ทราบ

๖ พานข้าวตอก ไม่ต้องอธิบาย

เป็นอันว่าเราจนศัพทักกระพังอย่างเดียว ทางที่เราจะหาคำแปลศัพท์ก็มีอยู่ทางเดียว ที่ต้องหาเพื่อนของมันเป็นมาเปรียบดู ท่านหาหอยกระพังมาได้อย่างหนึ่งก็ดีแล้ว แต่ท่านจะทักทักเอาไว้ว่าหอยกระพังนั้น ฉันยังไม่ลงใจเห็นด้วย สังข์ ปลา เต้า นั้น มีเรื่องเกี่ยวกับพระเป็นเจ้า สังข์

นั้นเป็นแน่ว่าเนื่องมาแต่สังขอร ซึ่งนารายณ์ปราบ แล้วเอาเปลือกมาถือประจำพระองค์สำหรับเป่า
เรียกหรือเป่าประกาศชัย ซึ่งเรียกว่า “ปาณจนยะ” (เขียนถูกหรือไม่ถูกไม่แน่) นั้นเทียว ปลา
ทองเข้าใจว่าหมายถึงมัตสยาวตาร เต้าทองเข้าใจว่าหมายถึงกุมรวตาร ก็หอยกระพังของท่านจะ
เป็นหอยชนิดไร และหมายถึงอะไร ดุยยังเลือนลอยอยู่มาก จึงไม่ลงใจเห็นด้วย

ฉันได้คิดหาเพื่อนกระพังมาช่วยท่านได้อีก คือต้นกระพังโหม จะหมายความว่าอะไร
ก็จับไม่ได้ กับดูเหมือนได้เคยพบคำกระพังหิน หมายถึงหินที่เป็นแอ่งลงไป สงสัยว่าจะเป็นใน
หนังสือรามเกียรติ์ ฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ตอนกล่าวถึงประวิตฤชกัลลยโกศซึ่งมีหน้าเป็น
เนื้อ ว่าฤชพ้อด่ายบัสสวาระลงไว้ในกระพังหิน เนื้ออยากกินน้ำมากินเข้าไป จึงมีท้องออกลูกตัวเป็น
คนหน้าเป็นเนื้อ ทางเดียวกันกับนางกษัตริย์กินมะเขือท้าวแสนปม แล้วยังนึกที่เฉียดไปได้อีก ใน
หลักศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง มีพระพังโพงศรี ว่าน้ำใสกินดีเหมือนน้ำโขงเมื่อแล้ง ก็ต้อง
เป็นบ่อหรือสระ และในเมืองสุโขทัยเก่า นั้นกระพังอะไรต่ออะไรเรียกกันอยู่บัดนี้มากมาย เช่น
กระพังเงิน กระพังทอง เป็นต้น แต่ล้วนเป็นบ่อสระทั้งนั้น ยังในพระราชพงศาวดาร ตำบลที่
พระนเรศวรชนช้างก็เรียกว่าสระพังตรู หรือสระพังตรูก็จำไม่ได้แน่ จะเป็นกระพังกดี ตรีพังกดี
สระพังกดี คิดว่าเป็นคำเดียวกันทั้งนั้น ตรีตรา แต่ก่อนเราอ่านออกเสียงไม่ได้ ต้องอ่านกระ กรา
และ ต เป็น ส นั้นก็สลับกันไปได้โดยง่าย เช่นตะพัด—สะพัด ตะพาย—สะพาย ตะพาน—สะพาน
เป็นต้น กระพัง ตรีพัง สะพัง จะต้องเป็นบ่อเป็นหลุมเป็นแอ่ง เป็นแน่นอน หอยกระพัง
กลางที่จะเป็นหอยที่มีเปลือกเป็นแอ่ง เช่นหอยแครง ซึ่งหงส์จะกินได้ง่าย ไม่ใช่หอยที่มีเปลือกเป็น
รูเวียน เช่นหอยจุบแจง ซึ่งหงส์จะกินได้ยาก

เมื่อคิดถึงสิ่งของเครื่องประกอบการพิธีอันจะมีลักษณะเป็นแอ่งก็เห็นมีแต่ช้อน เทวรูปที่
ทำด้วยช้อนก็มี หมายความว่าช้อนตักน้ำมันเนยหยอดลงในกู่ณฑ์ ให้พระเพลิงกินแทนปากเทวดา
ทั้งหลาย ดูเหมือนรูปพระเพลิงก็ถือช้อน รูปพระอุมาปางบูชาลิงก็ถือช้อน

กระพังที่เมียพระเทพราชได้อันนี้ จึงสมว่าจะเป็นช้อน คือช้อนตักน้ำมันเนย ถ้าจะให้
เกี่ยวกับหอยเป็นช้อนหอยก็ได้ แต่เป็นการเดาอย่างเหลวแหลก ท่านจะถือเอาเป็นจริงจึงไม่ได้ ได้
แต่ฟังเล่นเท่านั้น

พรหม

สำนักนิติศฤงฆ์ หัวหิน

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๖๘

พระสารประเสริฐ

เมื่อฉันเที่ยวถึงชุมพร พบวัดสามแก้วอยู่ข้างที่พัก เดินไปดูได้ทราบความว่า พระธรรมวโรดมเป็นผู้นำสัปบุรุษหายกสร้างขึ้นไว้ใหม่ ฉันจึงโบสถ์เขียนรูปภาพ พอเห็นก็จำได้ว่าฝีมือพระยาอนุศาสนจิตรกร ตอนบนเขียนเทพชุมนุม คือแถวเทวดานั่งประนมมือไหว้พระตามที่เคยเขียนกันมา แต่เขียนกันมาเป็นรูปเทวดาไม่มีชื่อ ที่วัดสามแก้วนี้เขาพยายามที่จะเขียนเทวดามีชื่อบอกไว้ทุกองค์ เช่นพระอินทร์ พระพรหม พระอาทิตย์ พระจันทร์ เป็นต้น ทำโดยลักษณะสีกายเครื่องอาวุธเครื่องถือต่าง ๆ กัน ตามที่มีกล่าวไว้ในที่ต่าง ๆ เช่นพระพรหมเขาเขียนสีหน้าสีกรถือของสี่สิ่ง คือคัมภีร์เวท ลูกประคำ กับหมอน้ำ และซ้อน ทำให้ฉันนึกถึงท่าน ด้วยได้บอกท่านว่ามีเทวดาที่ถือซ้อน แต่จำไม่ได้แน่ว่าองค์ใดบ้าง มาปรากฏที่วัดนี้ว่าพระพรหมก็ถือซ้อน

ครั้นเที่ยวมาถึงหัวหินอันเป็นที่ชายทะเล ผู้ที่มาด้วยเขาไปเก็บหอยกัน แล้วกลับมาพูดออกชื่อหอยนั้นหอยนี้ มีชื่อหอยกระพงขึ้นด้วย ทำให้สะดุดใจฉัน เห็นว่าจะเก็บหอยกระพงนั้นเอง หยด ยังเป็น หยัด เป็น หยาด ได้ ทำไมหอยกระพงจะเป็นหอยกระพงไม่ได้ หอยกระพงเป็นชนิดหอยกาบ อย่างที่ฉันเคยฟังมาให้ท่านด้วย

รู้สึกทั้งสองประการนี้ ฉันควรจะบอกให้ท่านทราบ จึงได้จดหมายมาให้

พร

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๖๘

พระสารประเสริฐ

มีกระดาษกลม ๆ แก้วแผ่น ใหญ่หนึ่ง เล็กแปด ทาสีชมพูริมปิดทอง ในนั้นจารึกอักขระ สำหรับใช้แขวนในโรงช้างเผือกซึ่งได้มาขึ้นโรงใหม่ มีราชบัณฑิตถือกระบะเครื่องบูชาเข้าไปบูชาทุกเวลาเย็นในโรงช้างนั้นด้วย แผ่นใหญ่แขวนกลางโรง แผ่นเล็กแขวนตามเสาแปดทิศ จันเข้าใจว่าเป็นยันตร์พระอรหันต์แปดทิศ กลางเป็นพระพุทธรเจ้า จะเข้าใจถูกหรือไม่ฉันไม่ทราบ ท่านช่วยติดตามดูด้วย เข้าใจว่าเก็บไว้ในกระทรวงธรรมการ ถ้าเป็นการเข้าใจถูก ท่านช่วยคัดอักขระส่งไปให้ด้วย จะขอบใจมาก

พร

กระทรวงธรรมการ

วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘

ขอพระราชทานกราบทูล ทราบฝ่าพระบาท

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๔ เดือนก่อน ว่ามีกระดาชกลมๆ แก้วแผ่น จารึกอักษรสำหรับ
ใช้แขวนในโรงช้างเผือกซึ่งได้มาขึ้นโรงใหม่ เข้าพระทัยว่าเป็นยันตร์พระอรหันต์แปดทิศ กลางเป็น
พระพุทธรเจ้า เก็บไว้ที่กระทรวงธรรมการ โปรดให้ข้าพระพุทธเจ้าติดตามและคัดอักษรถวายนั้น

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามที่กระทรวงธรรมการ ไม่มีใครทราบเกล้าฯ ก็ตั้งใจจะไป
ตามถามที่สำนักพระราชวัง เผอิญผู้ที่ประชุมชำระปทานุกรมช่วยเหลือ จึงได้ความว่าอยู่ที่พิพิธภัณฑ
สถานสำหรับพระนคร พระยาอนุนามราชชน พระพินิจวรรณการ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ มหา
เยาว์ ร่วมกันจัดการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระประสงค์เรียบร้อย ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดี
เป็นล้นเกล้าฯ ขอประทานถวายมาพร้อมกับหนังสือ

มีหนังสือจำพวกนี้ชุดหนึ่ง กรมธรรมการเมื่ออยู่ในพระราชสำนัก พิมพ์ที่ โรงพิมพ์
โสภณฯ ให้แก่กระทรวงวังสำหรับแจกพวกราชบัณฑิตใช้ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก (ร. ๗)
รวม ๓ เล่ม คือคำบูชาอัฐทิศและคำแปล (ราชบัณฑิตใช้) คำถวายน้ำอัฐทิศและคำแปล
(ราชบัณฑิตใช้) คำถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์และพระมหาเศวตฉัตร (พราหมณ์ใช้) ในหน้า
แจ้งความว่าพิมพ์ไว้รวมทั้งสิ้น ๒๕ ฉบับ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เพื่อนข้าพระพุทธเจ้าผู้หนึ่งเคยมี
หน้าที่บูชาอัฐทิศเมื่อรับพระเศวตศกเศวตฉัตร ก็ใช้คำบูชาอัฐทิศในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
ที่พิมพ์ในครั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าอ่านดูคร่าวๆ สองสามทิศ ปรากฏว่าภาพพระอรหันต์ตรงกัน
แต่ทิศกลาง (พระพุทธรเจ้า) ผิดกันบ้าง ดังที่คัดถวายมาอีกอย่างหนึ่ง

อัฐทิศที่เจ้าหน้าที่มิวเซียมเขียนถวายมานั้น ไม่บอกว่าทิศไหนเป็นใคร ในคำบูชา
อัฐทิศเล่มพิมพ์ว่า —

ทิศกลางพระพุทธเจ้า

บุรพา พระอัญญาโกณฑัญญะ	ประจิม พระอนนท
อาคเนย์ พระมหากัสสป	พายัพ พระกัจจายน
ทักษิณ พระสารีบุตร	อุดร พระโมคคัลลาน
หริดี พระอุบาลี	อีสาน พระราหุล

อนึ่ง ในอัฐทิศเล้มพิมพ์นั้น มีเป็นสองตอน คือคำประกาศคุณตอนหนึ่ง และคำบูชาทิศอีกตอนหนึ่ง ตามที่คัดถวายมาเป็นตัวอย่าง ส่วนตัวหอมของเจ้าหน้าที่มีวเซียม เป็นแต่คำประกาศคุณอย่างเดียว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

นริศเบญจรงค์

ภาพผีพระหัตถ์

พระราชลัญจกรพระครุฑพาว์

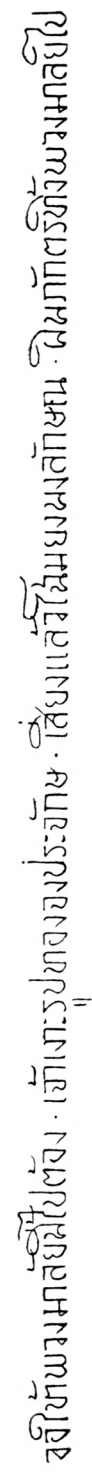

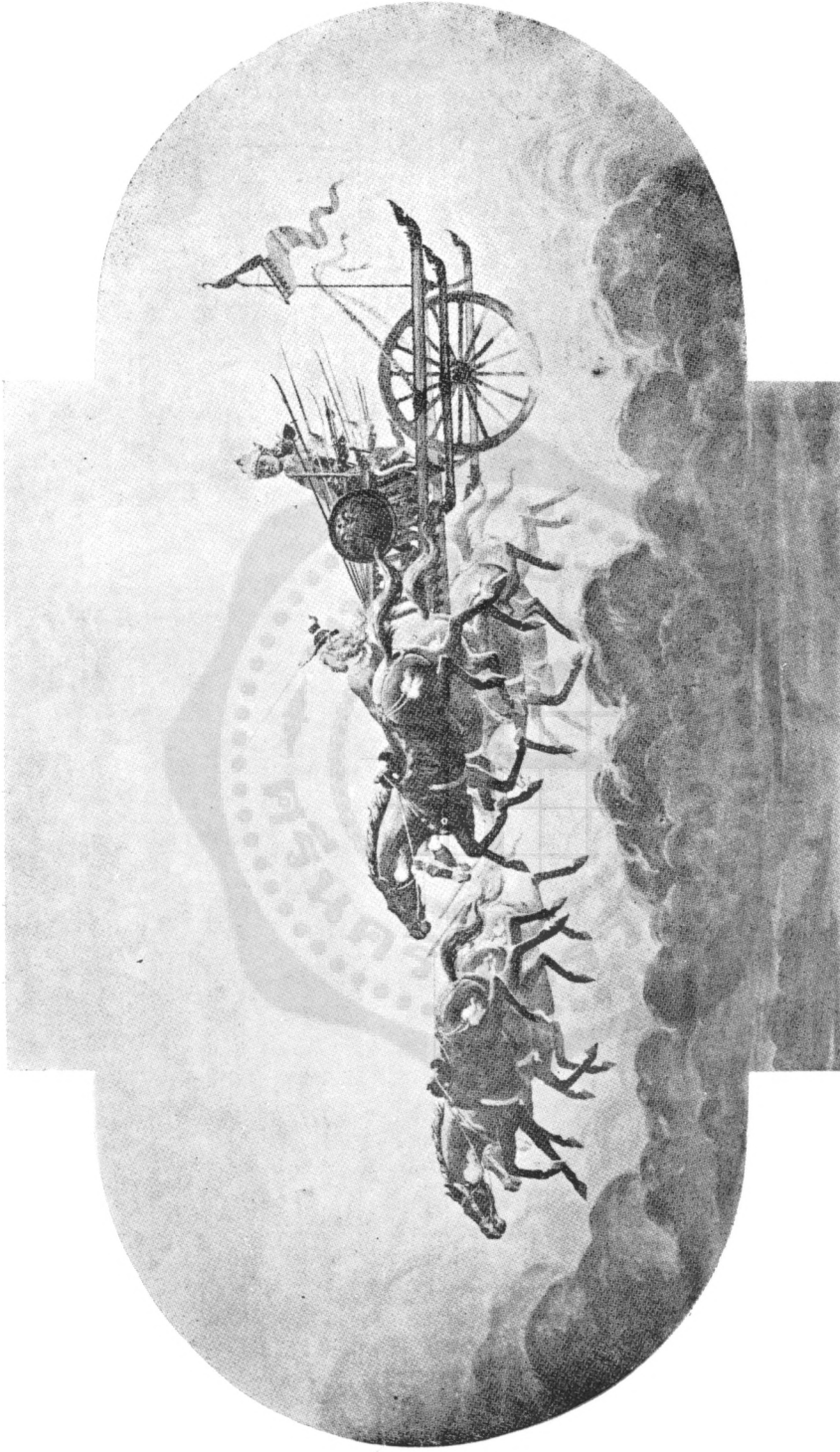
ตราพระมหาเทพทรงพระนนทีการ

ภาพพระสุริยาศาสดาจารย์

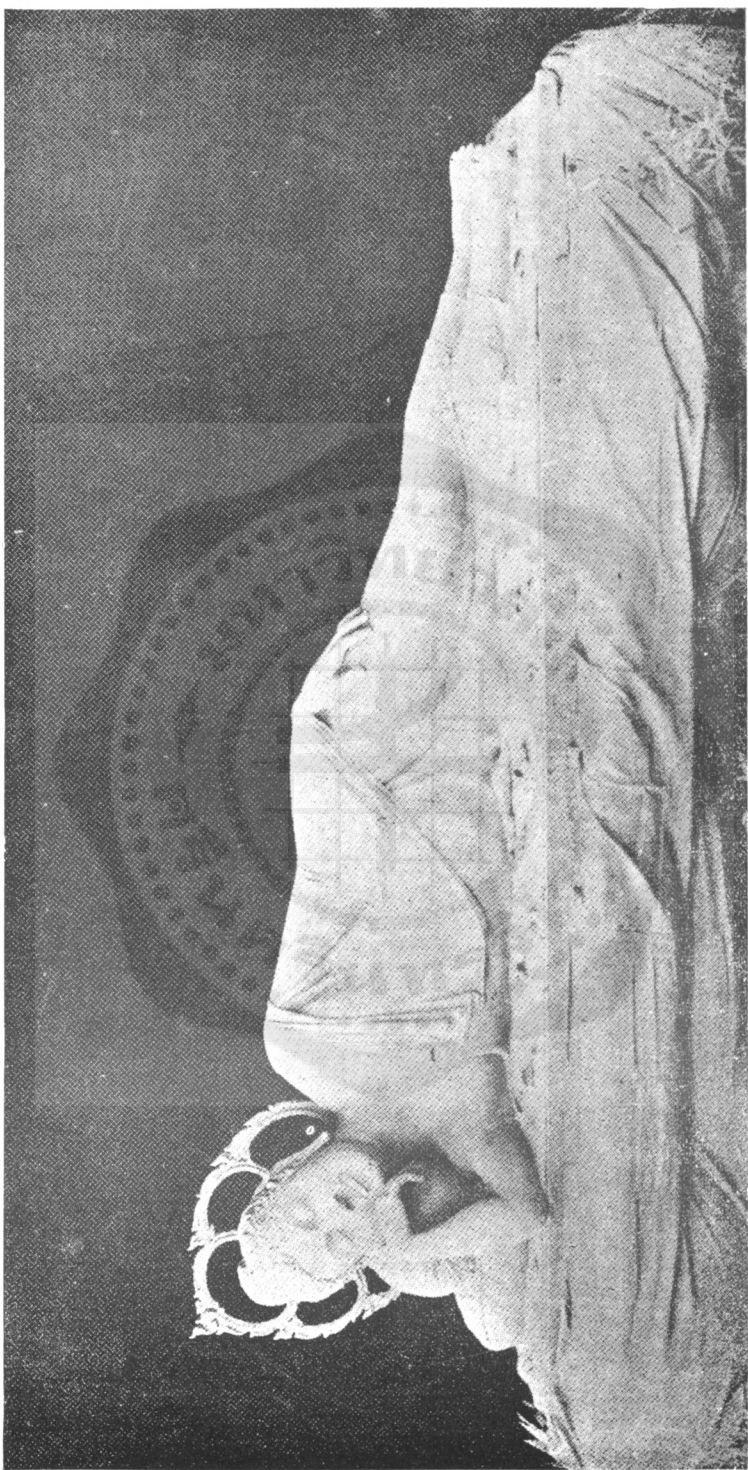
สมเด็จพระสังฆราชเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน พ.ศ. ๒๔๓๐

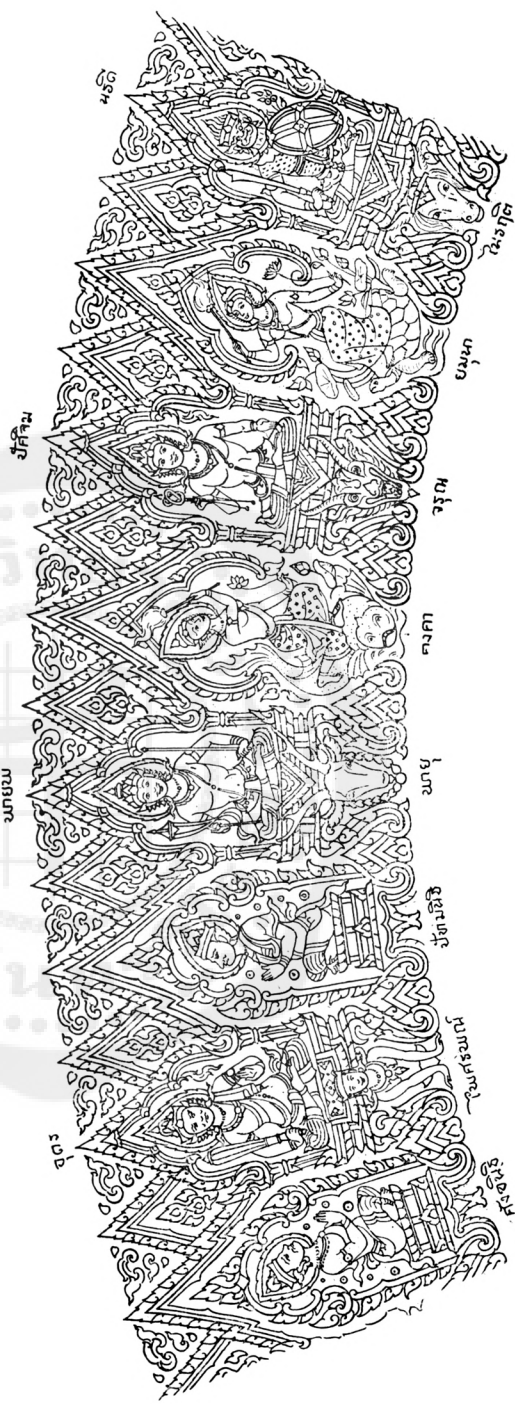
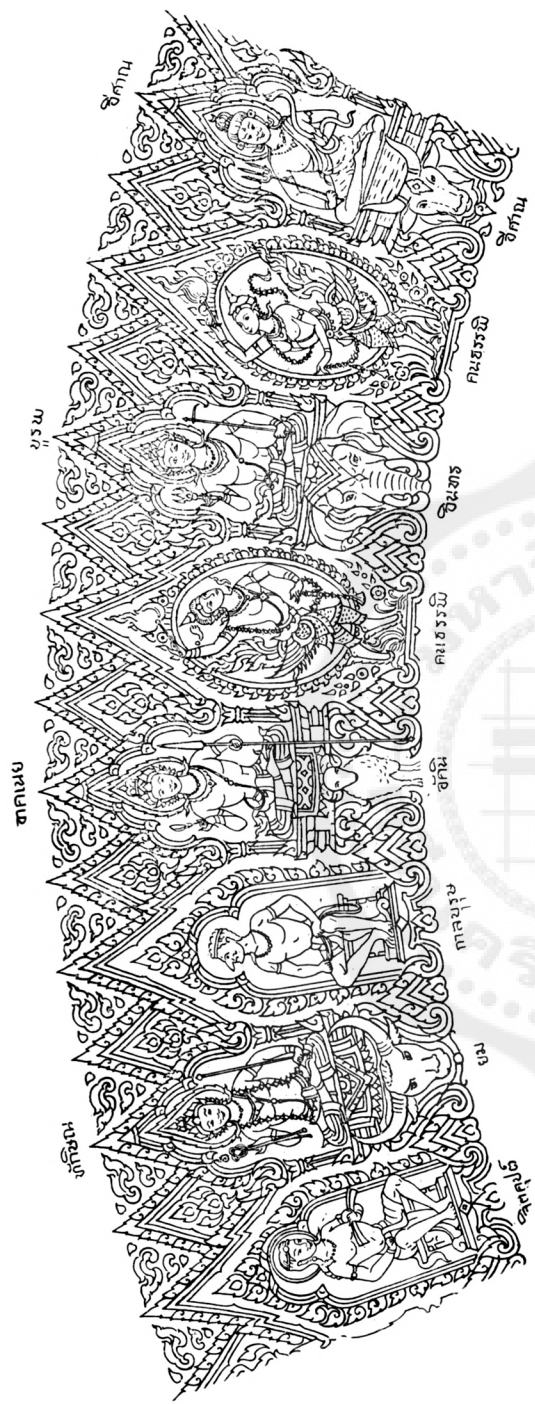

รถพระอาทิตย์

ภาพเขียนเพดานพระที่นั่งภาคมาศจรัญ (พระที่นั่งบรมพิมาน) นายช. วิโกติ ระเบียบดี

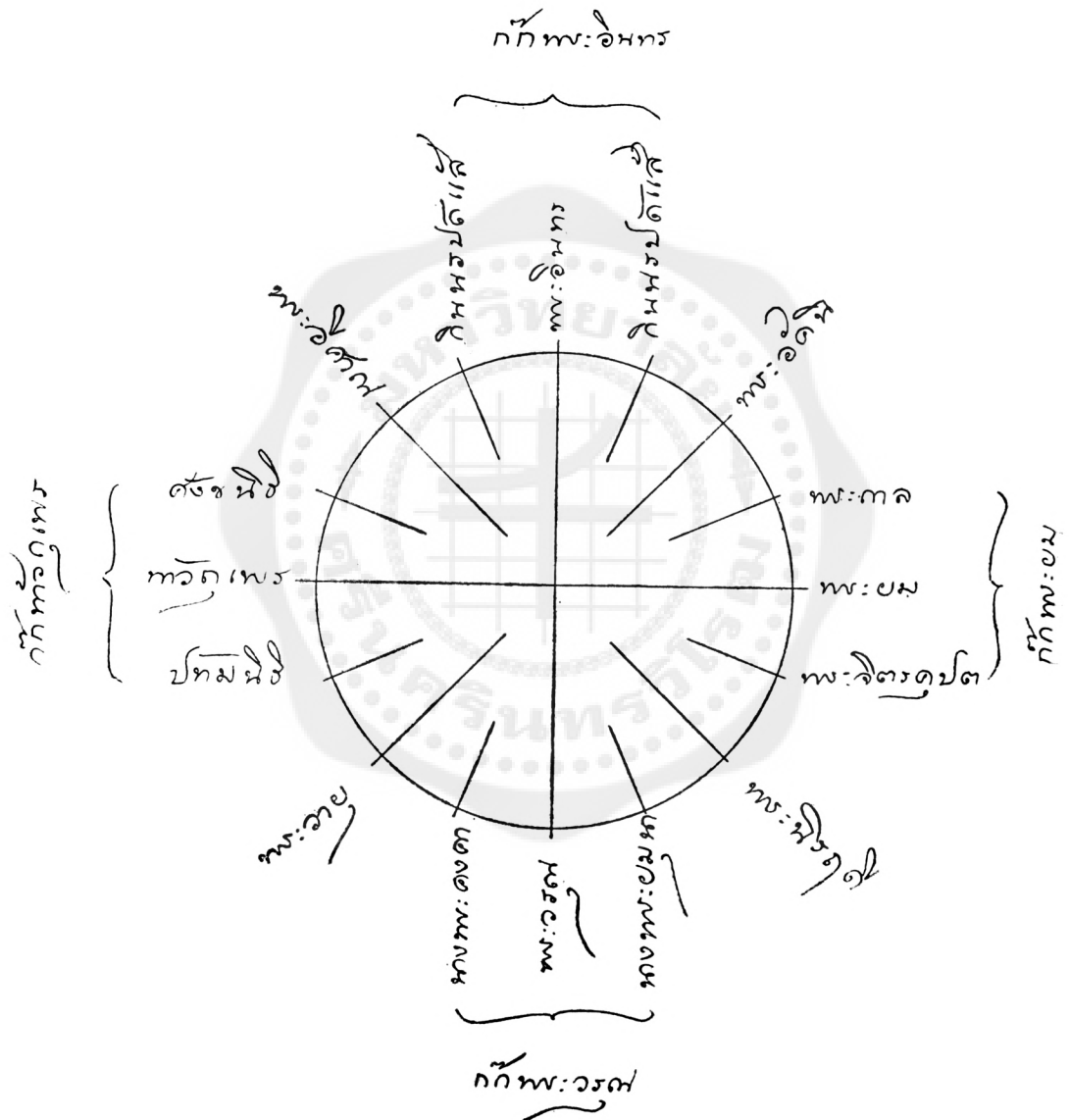
พระนิพพาน วัดราชสิริวาส

ลายทิศปาลก

ลอกจากแบบร่างทรงเขียนประทาน พระยาประเสริฐสุทฺถกิจ (เพิ่ม ไกรฤกษ์)

แผนผังทางสายสัมพันธ์

ขันนํ้ามนต์

ถมตะทอง ลายทศपालก ของ พระยาประเสริฐสุภกิจ
ทำที่โรงเรียนเพาะช่าง

พ.ศ. ๒๔๖๗

เสมาจตุโลกบาล
วัดพระปฐมเจดีย์ นครปฐม

เนมิ ชากก

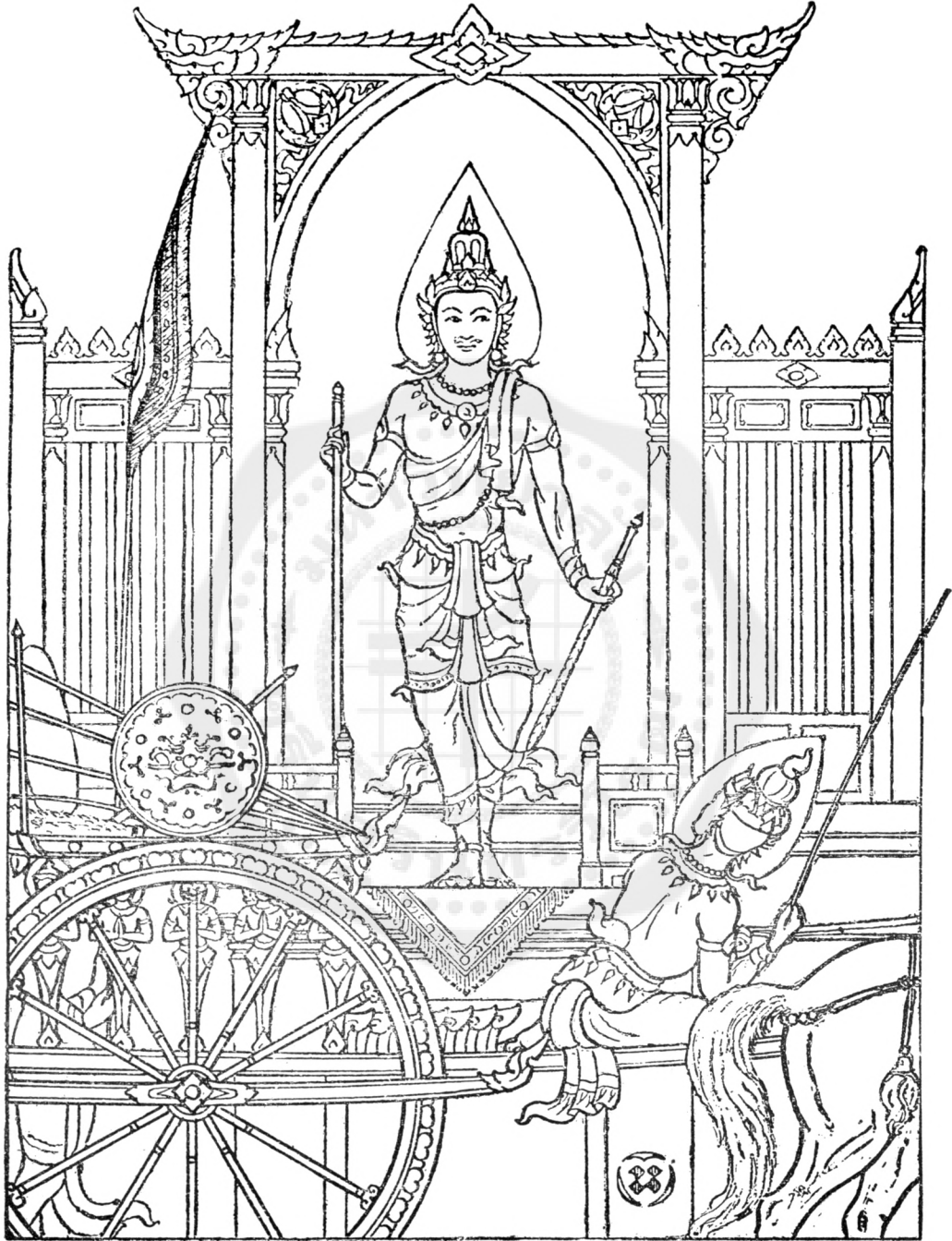
พ.ศ. ๒๔๗๐

แรงอิชฐาน

ธรรมมารธรรมะสังคยาม

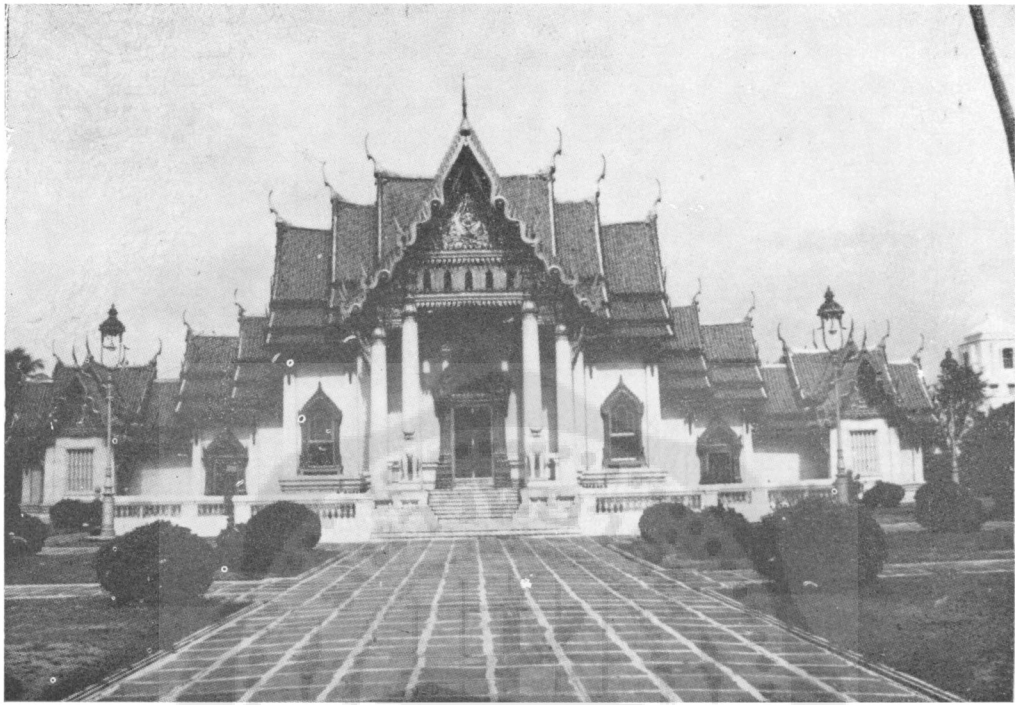
(ตามเค้าเรื่องในธรรมะชาดก. เอกาทสินบาท)

พระพุทธรองค์ทรงกระทำปาฏิหาริย์

ภาพภายในพระอุโบสถวัดราชาธิวาส ฝีมือพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงออกแบบ

วัดเบญจมบพิตร

สถาปัตยกรรมชั้นเอกของประเทศไทย [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงออกแบบ]

พระราชลัญจกรวชิราวุธ

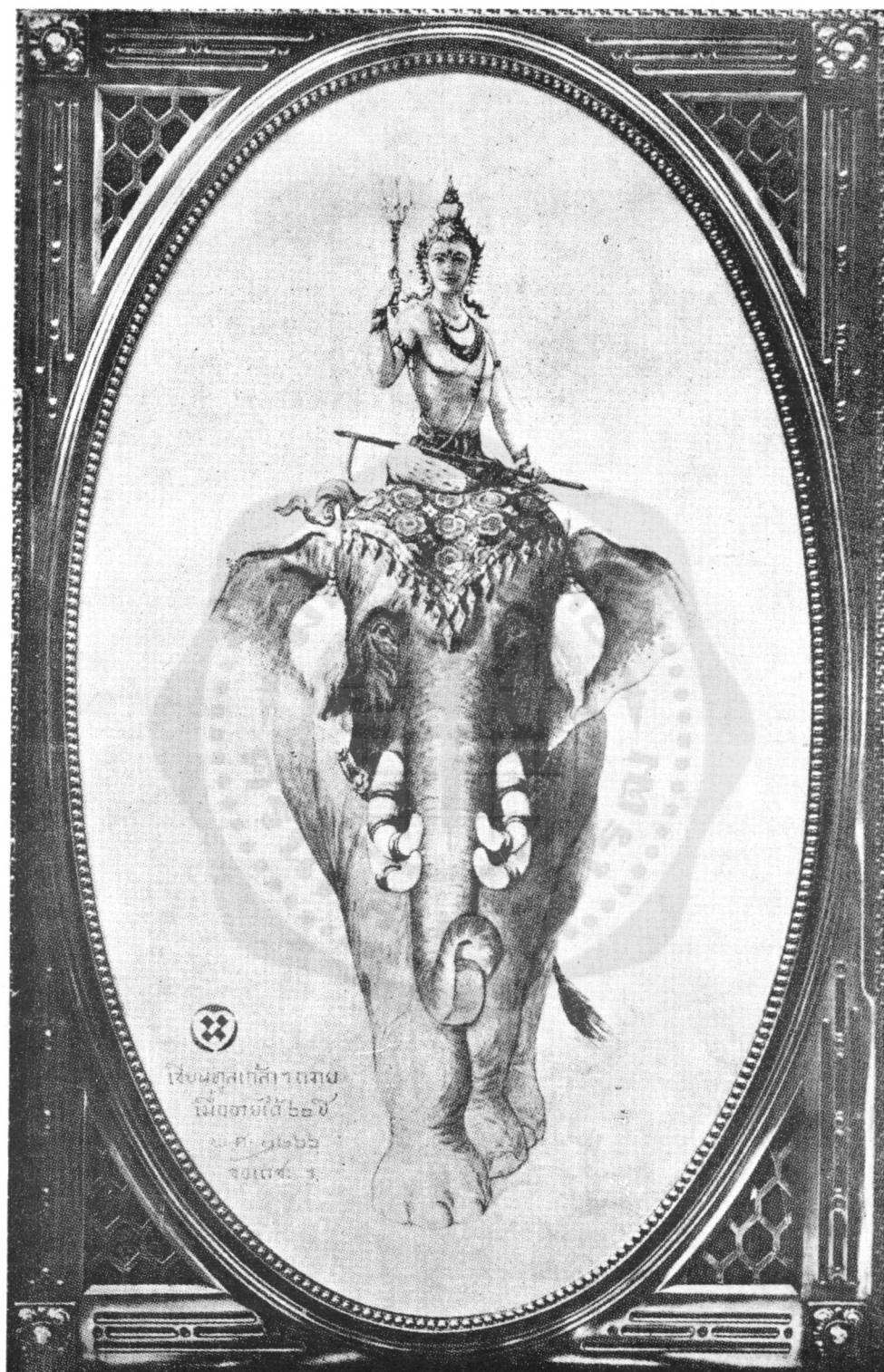

พระราชลัญจกรหงสพินาน

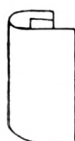
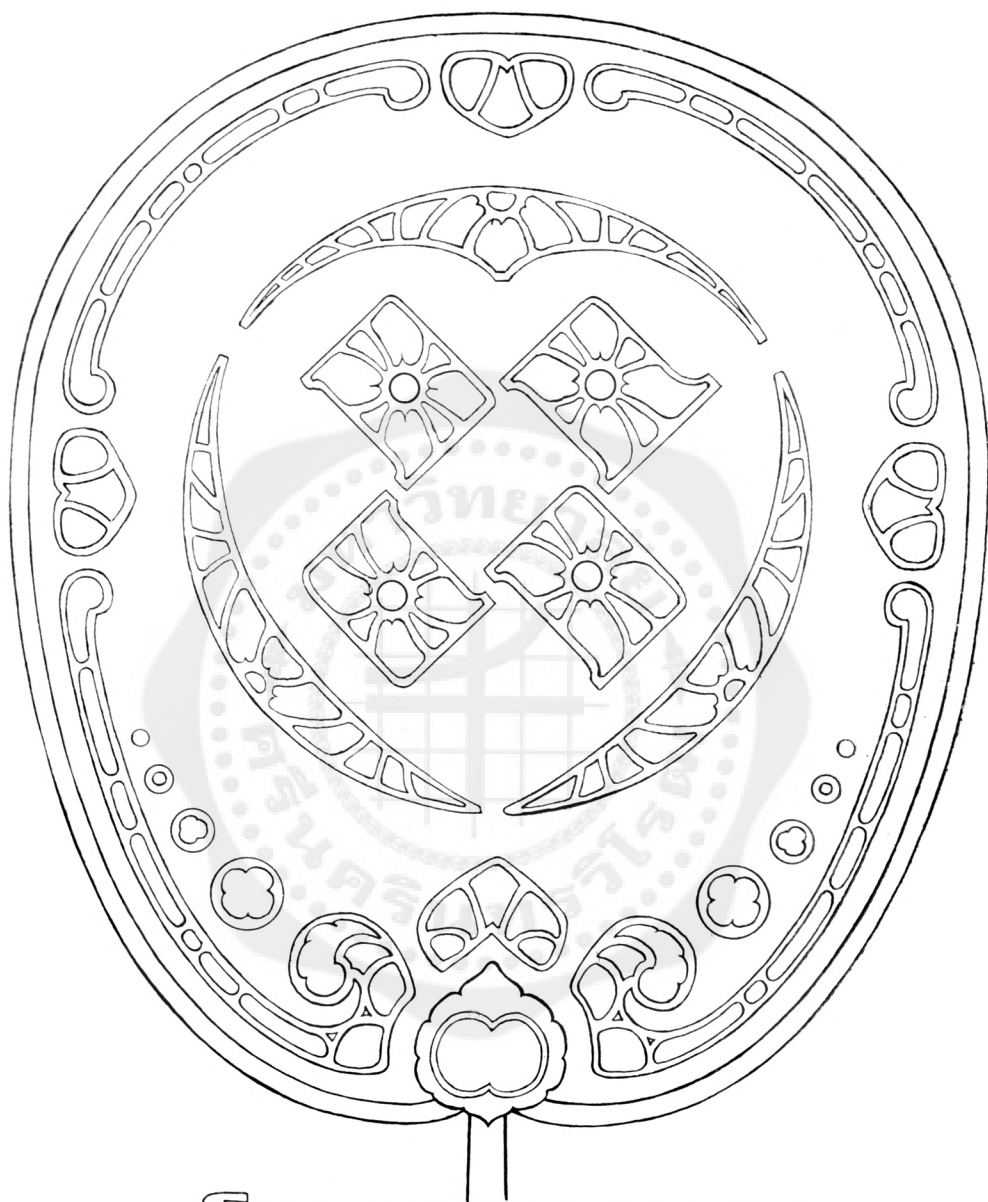

พระเมรุ

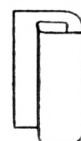
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงออกแบบ พ.ศ. ๒๔๖๓

เรื่องนันทะเกตุราถ
พิมพ์โดย
พ.ศ. ๒๕๒๕
กรุงเทพฯ

କାବ୍ୟରସ

พัตงานพระชนมายุสมมงคล
รัชกาลที่ ๕ เทวรัชกาลที่ ๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒

พัตงานทวี่ธาภิเษก

สำหรับการทักษิณานุประทาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

พัตพระบรมศพ รัชกาลที่ ๕

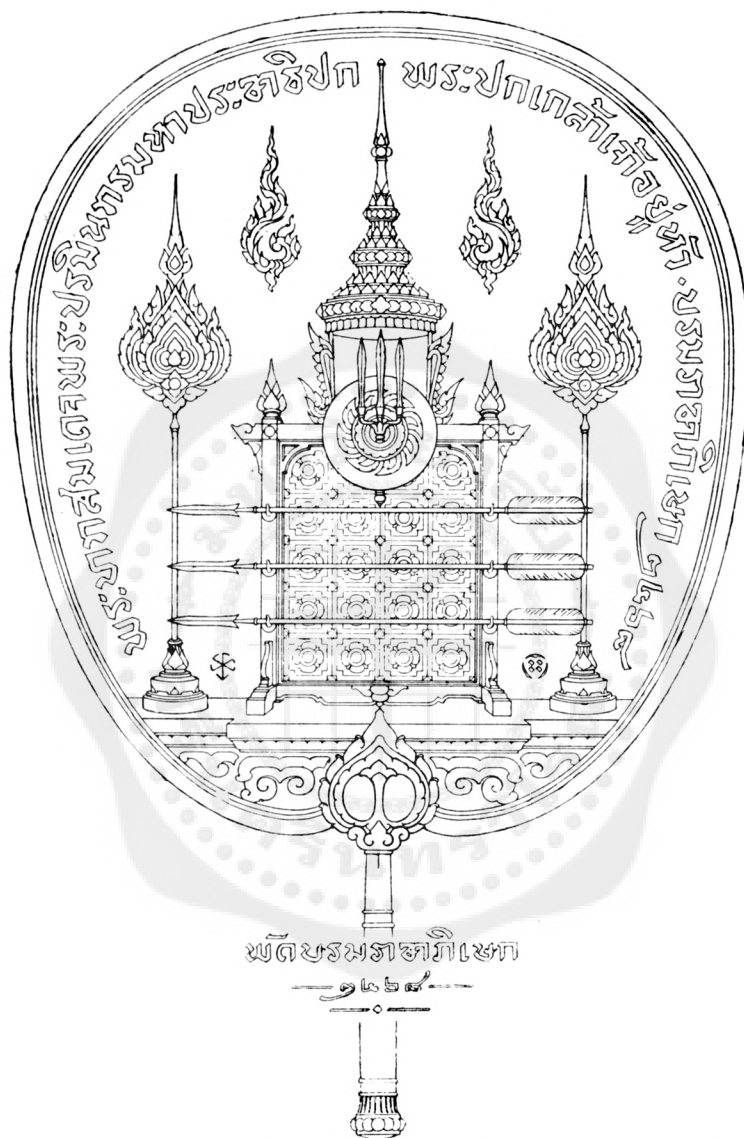
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๑ ทรงเขียนทูลเกล้า ๑ ถวายสนองพระเดชพระคุณ

ในงานพระเมรุพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว

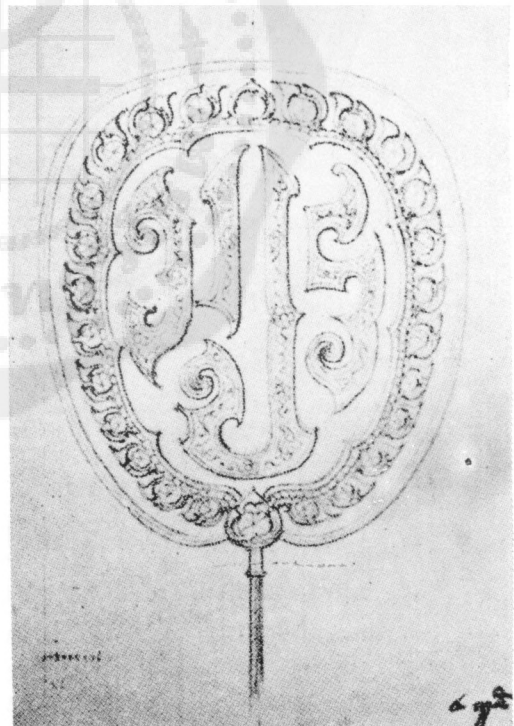
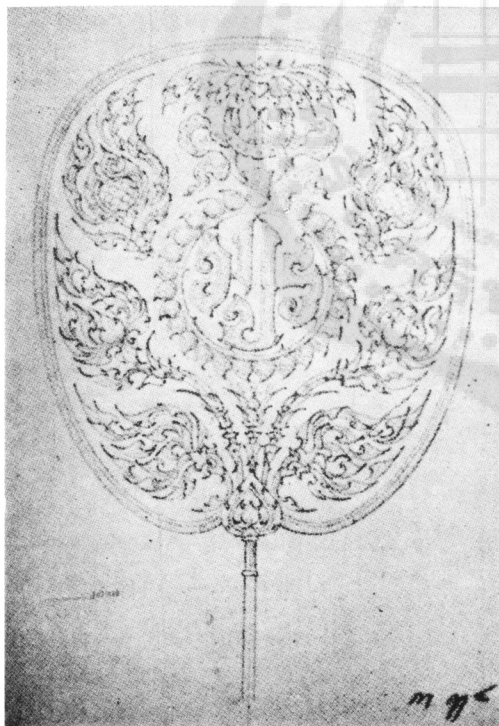
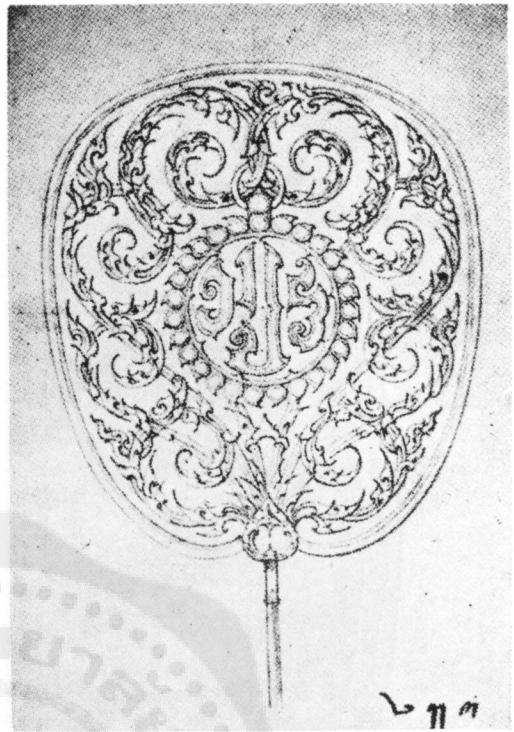
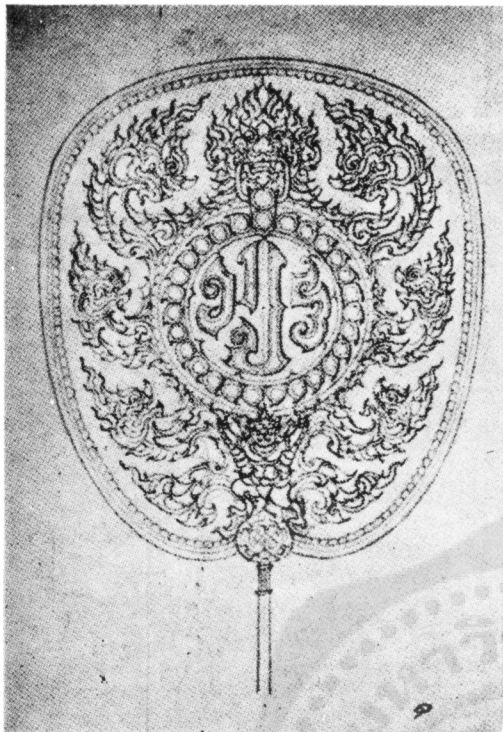
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓

ลายนี้ตั้งพระทัยให้เป็นอักษรพระปรมาภิไธย จ.ป.ร. ภายใต้พระเกี้ยว

แต่ไม่มีทรวงทรงตั้งพระบรมโกศตั้งอยู่เหนือบัลลังก์บุษบก มีฉัตรซ้ายขวา บั๊กคันบนพื้นแพรดำ

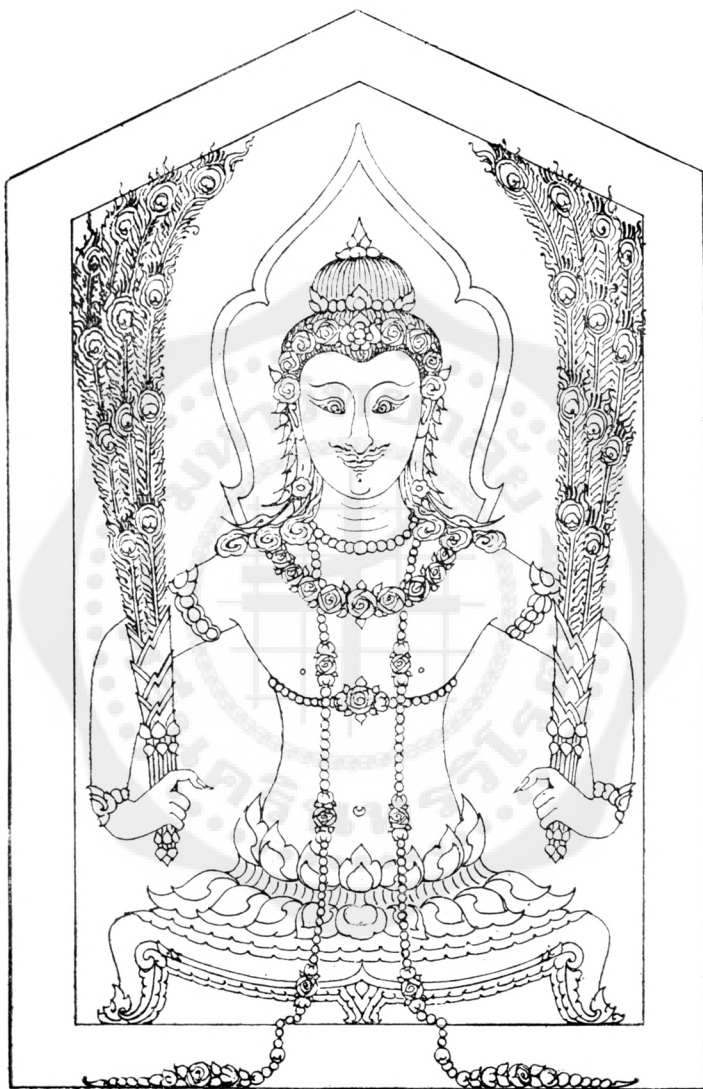
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ๑ ทรงเขียนทูลเกล้า ๑ ถวาย ในรัชกาลที่ ๗
 พันแพร่สีเขี้ยวแก้วปักไหมสีต่างๆ รูป “สามครุฑ” เป็นเครื่องหมายประจำพระองค์

แบบร่างพัตรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๔

ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงเลือก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗

ဘုရားရှင်

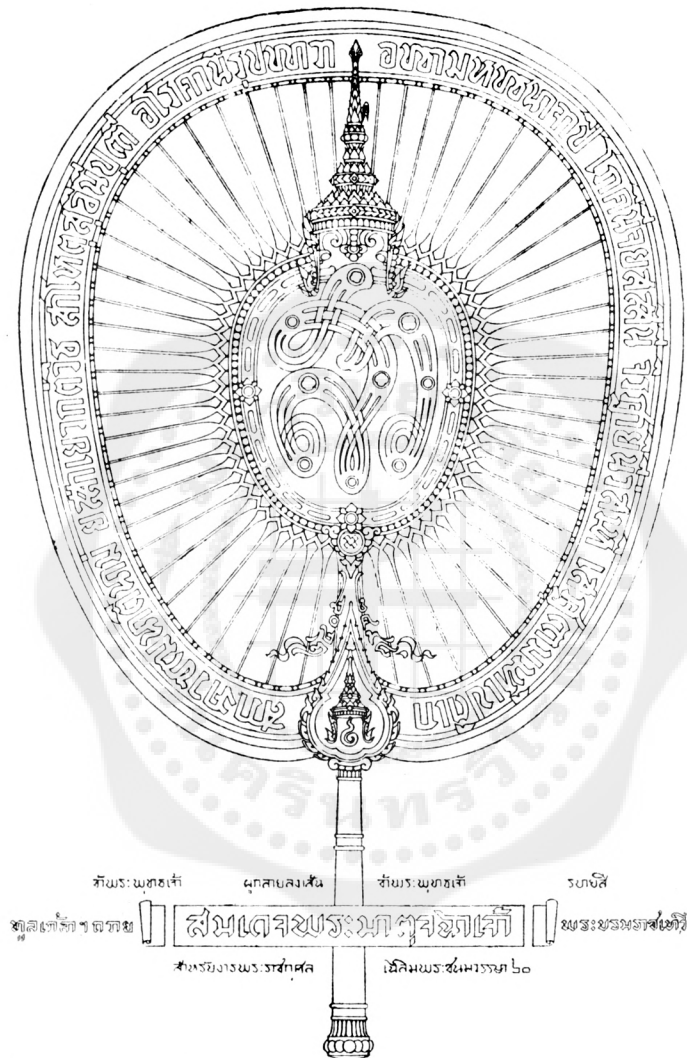

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนสำหรับงานพระศพ

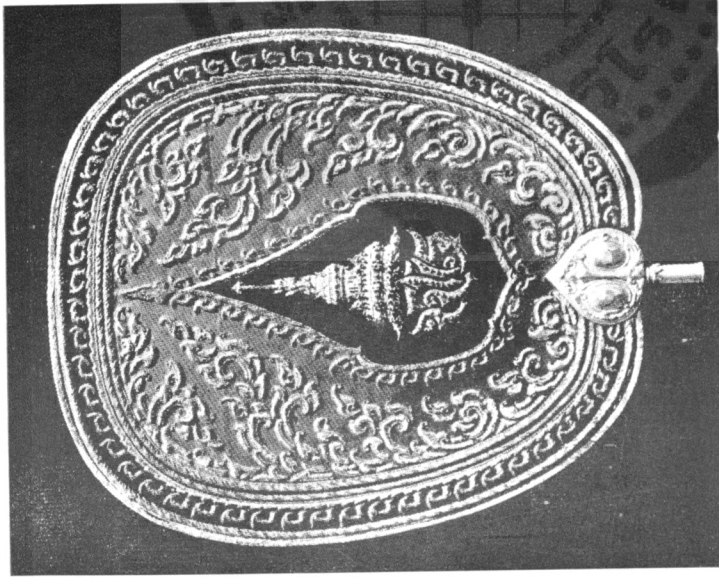
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

ช.ส. เป็นพระนามย่อ พระภควัม และฉัตร หมายถึงการที่ทรงผนวชใน
พระพุทธศาสนาและพระอิสริยยศที่ทรงได้รับ

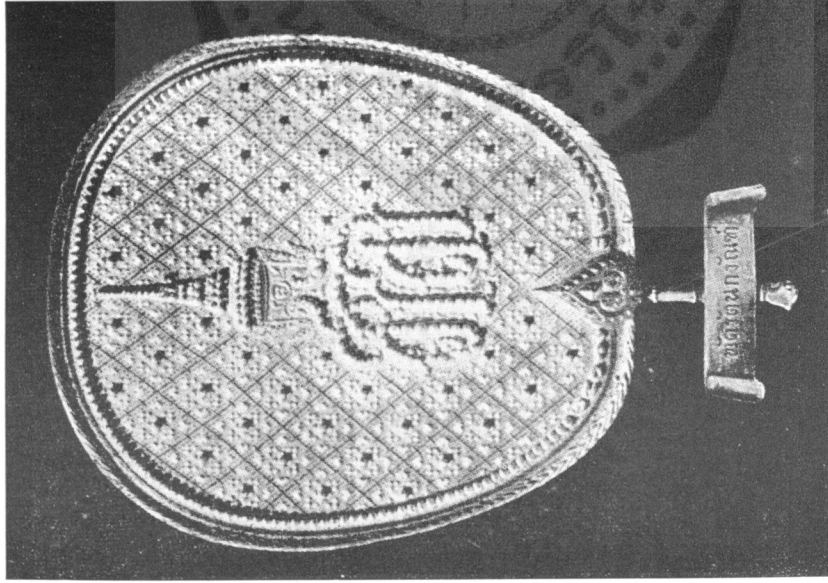
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระพันวัสสาอัยกาเจ้า
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ แต่ไม่ได้ใช้ถึงรัชกาลปัจจุบัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้แก่เลขศักราชเป็น ๒๔๔๘ แล้วใช้ในการพระบรมศพ

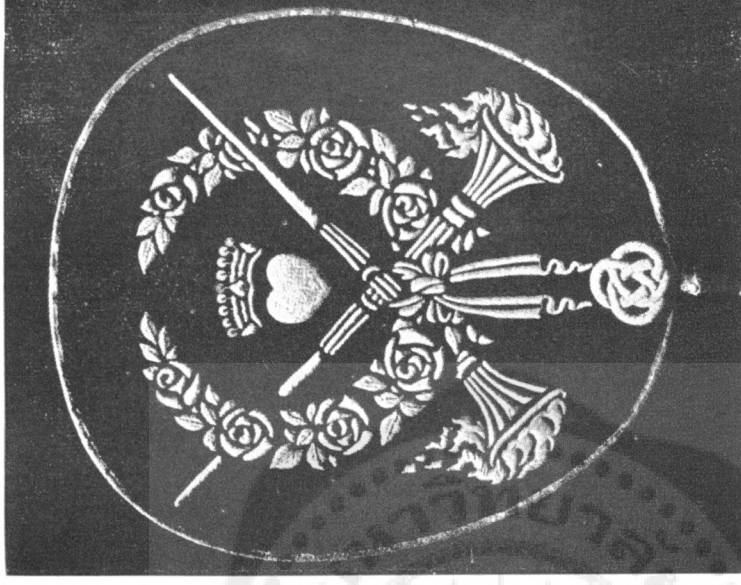
พัตงานทวธิภิกษก
สํำหรับการสมภกษติรวิราชสมบัต
เมือ พ.ศ. ๒๔๔๖

พัตโพธิบัลลังก
สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศข ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย
โดยพระราชดำรัสสั่งสำหรับงานพระศพ
กรมขุนสุพรรณภาควดี
เมือ พ.ศ. ๒๔๔๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ๑ ทรงเชยหน้าถวาย
พระอัครราชยาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์
สำหรับงานฉลองพระชนมายุ ๖๐ ปี
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

พัตมหิศรราชหฤทัย

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ๑ ทรงเขียนสำหรับงานพระศพ
พระเจ้านครราชสีมาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

พัตคาถาหัวใจพระพุทธรักษา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ เขียนถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ตำหรับงานศพหม่อมเจ้ายศย ติกุล แดงงานแซยิตเจ้าจอมมารคำชุ่ม
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗

(คำแปลคาถา)

การไม่ทำบาปคือความชั่วทั้งปวง การทำกุศลคือความดีให้พร้อมสรรพ
การทำจิตให้ผ่องแผ้ว เหล่านี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า

กัธยัธรรม

ผู้ถวายพระพรธรรม
ศักราชบรมธรรม
๕๐

(คำแปลคาถา)

การไม่ทำบาป คือความชั่วทั้งปวง
การทำกุศล คือความดีให้พร้อมสรรพ
การทำจิต ให้ผ่องแผ้ว
เหล่านี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า

พัชรินาภณ์ รัชกาลที่ ๔

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนมูลเกล้าฯ
ถวายรัชกาลที่ ๔

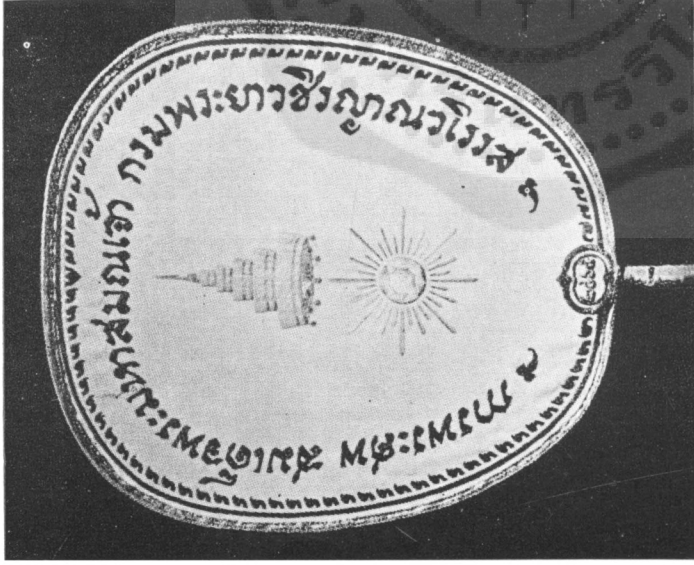
พ.ศ. ๒๔๔๖

พัฒมะโรจน์กษัตริย์

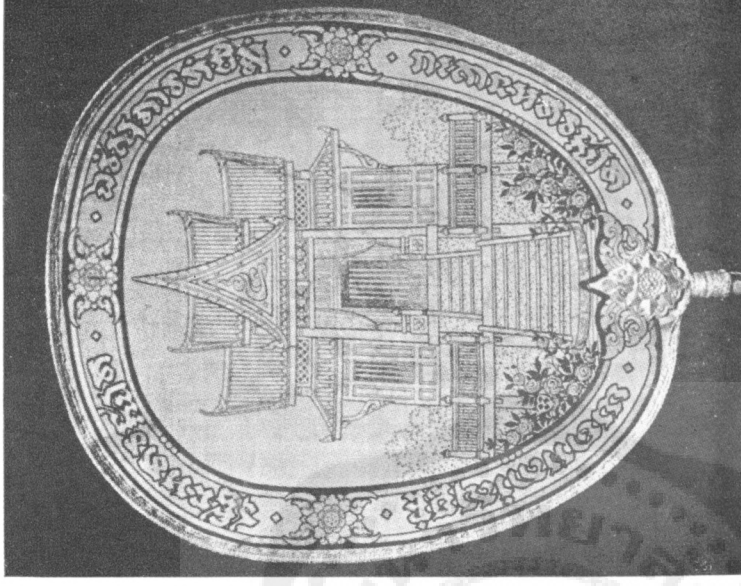
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนมูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ ๖
สำหรับงานเฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๓ รอบ

พ.ศ. ๒๔๕๔

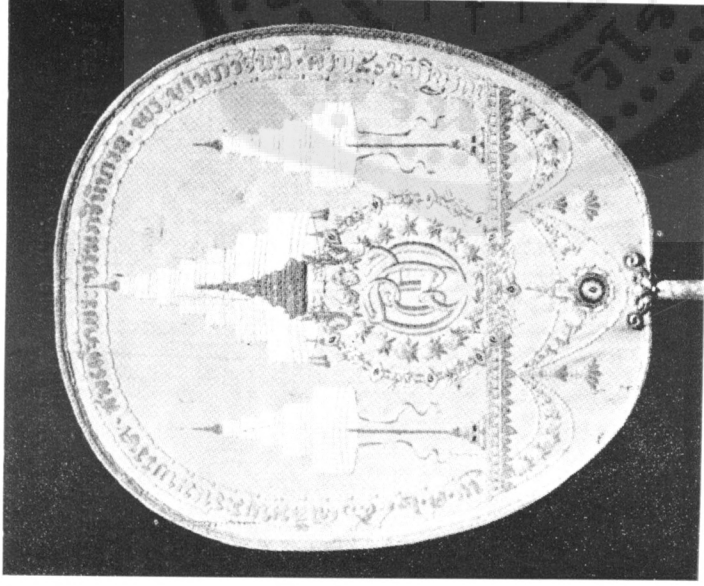
พัดสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนเลียนจาก
ลายพัทลุงมหาสมณทูตมาภิเษกโดยการเสด็จพระราชดำรัสสั่ง
สำหรับงานพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ พระเมรุท้องสนามหลวง
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

พัดเรือนมุง

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวายพระองค์เจ้าพิศมัยพิมลศุขย
สำหรับงานศพ เจ้าจอมมารดาเรือน รัชกาลที่ ๕
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗
(คำแปลคาถา)
ฝ่นย้อมรวัตรเรือนที่เขามุงดีแล้วไม่ได้ฉันใด
รากะยอมรวัตรจิตที่เขามุงดีแล้วไม่ฉันนั้น

พัดสมเด็จพระพันปี

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บรมราชชนนีพระพันปีหลวง
เฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕๐ ปี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนแบบบุตเล็ก ๆ ๓ ถวาย

พัดกุนนักษัตร

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บรมราชชนนีพระพันปีหลวง
พระราชทานพระสงฆ์สวดหาดีในงานเฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๕๐ ปี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนบุตเล็กถวาย

พดงนถลองพระชนมายุสมมกค

รัชกาลที่ ๕ มีพระชนมพรรษาเสวยอวยรัชกาลที่ ๒
และงานฉลองวศอรณราชวราวม
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย
ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒

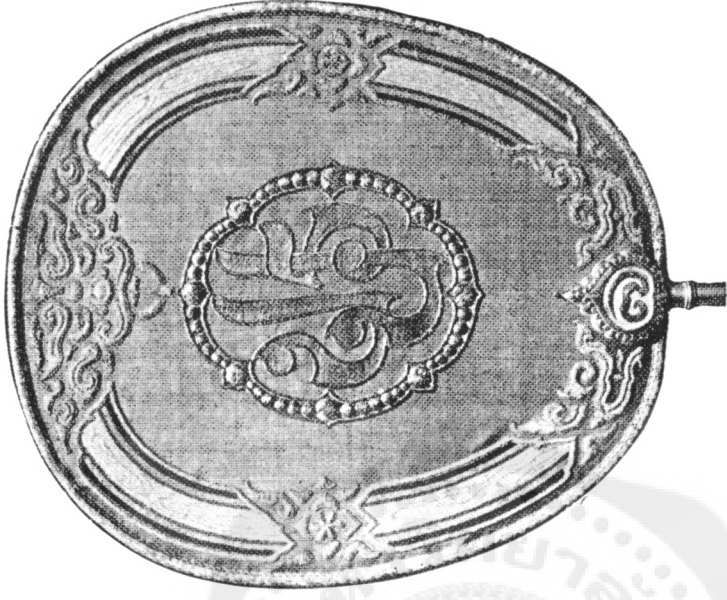
พัตพระราชเทว

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย
ในรัชกาลที่ ๕ สำหรับงานเฉลิมพระสพรณบัต
แด่ชนค้ำหนักของพระนางเจ้าสุชมกคศรี พระราชเทว
พ.ศ. ๒๔๔๖

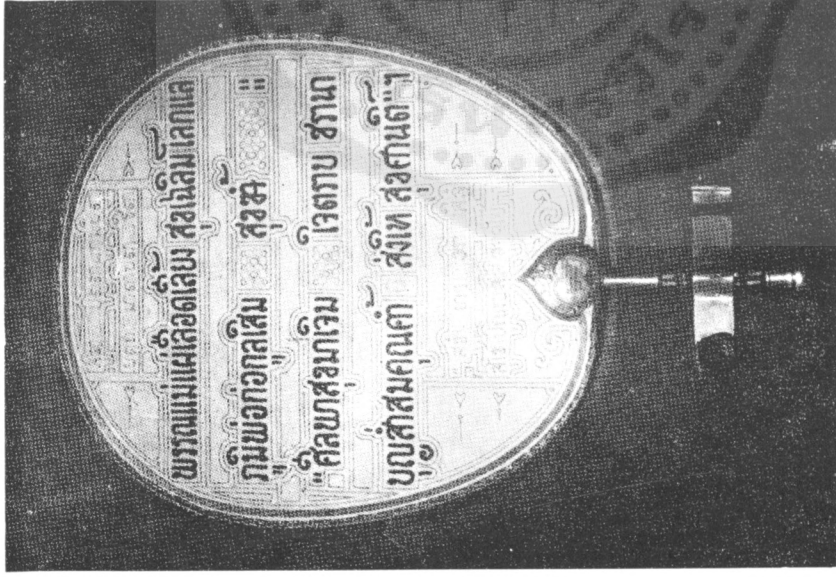
ปัตตราพระครุฑพ่าห์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ๑ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย
ในรัชกาลที่ ๕ สำหรับงานพระราชพิธีรัชมงคล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐
แด่งานพระราชพิธีรัชมงคลภิเษก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

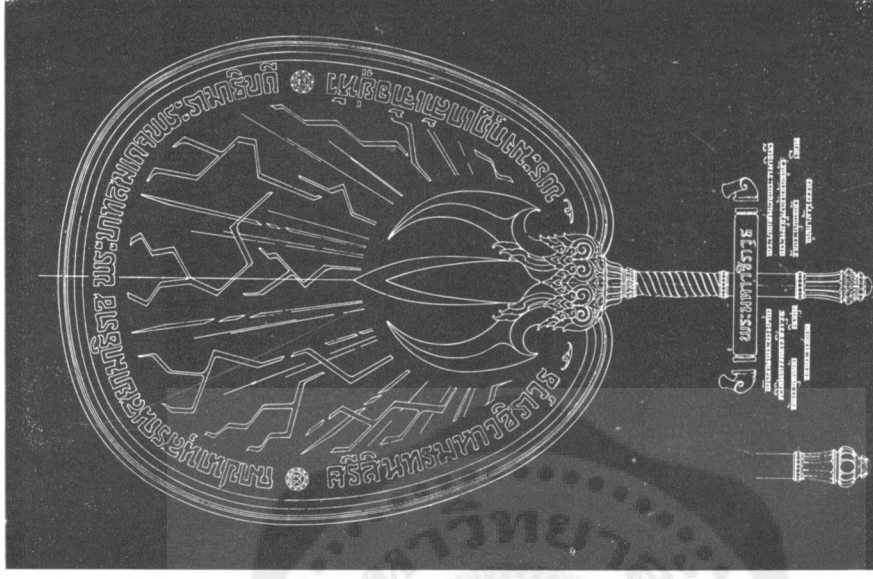
ปัตตรินาถณ์ รัชกาลที่ ๗

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ๑ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย
พ.ศ. ๒๔๗๑

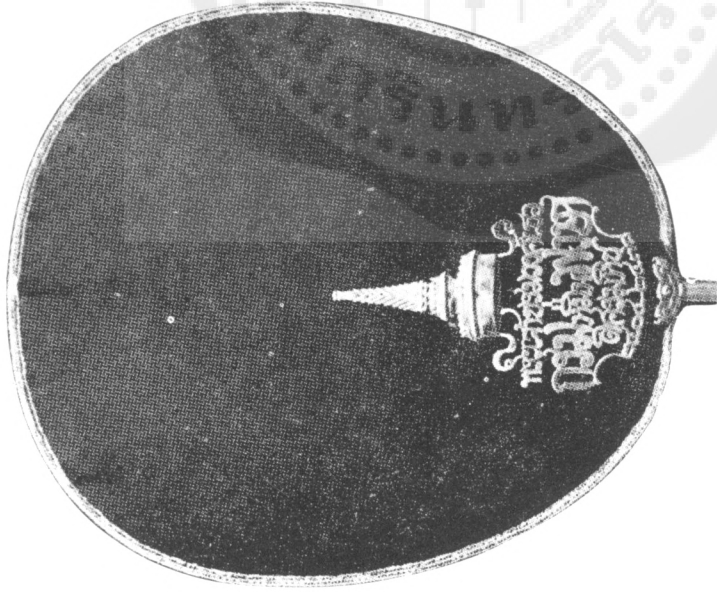

พัตสุญ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระยาณริศฯ ทรงเขียนแปลเกล้าฯ ถวาย
ตามพระราชดำริสั่งของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้า
ในงานเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระยาณริศฯ ทรงคิดแบบและตกแต่งแก้ไข
หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากรเขียนลงเส้น
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

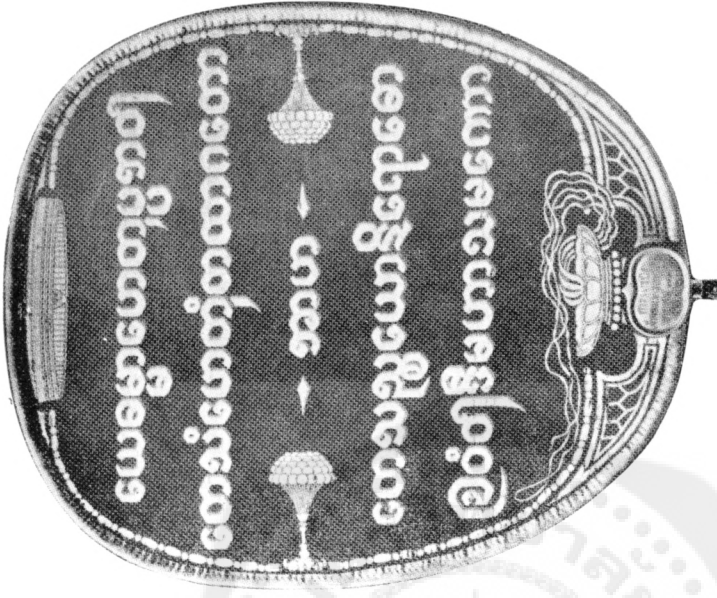
ปัตกรรมหม่นพงษา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนประทาน

ม.จ. ภักตร์พิสุทธิ์ ชยางกูร

สำหรับงานพระศัพทกรรมหม่นพงษาจิตกรรมหีบ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

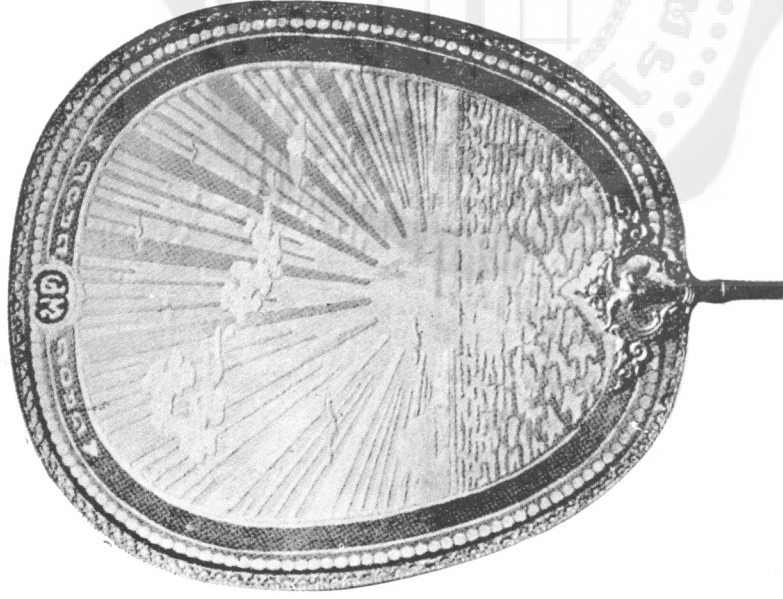

ปัตเจ้าอมมารดากลิ่น

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวายกรมพระนเรนทร์ฯ

สำหรับงานฉลองอายุเจ้าจอมมารดากลิ่น รัชกาลที่ ๔

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

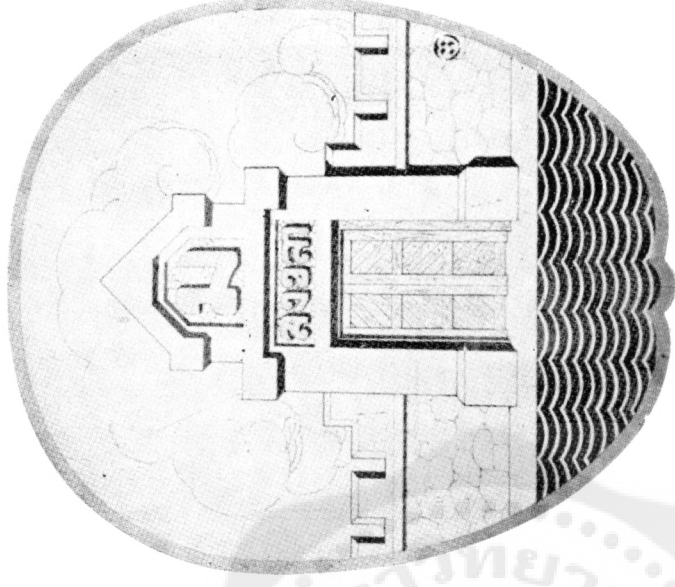

พัตถานังม

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวาย

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

สำหรับงานฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

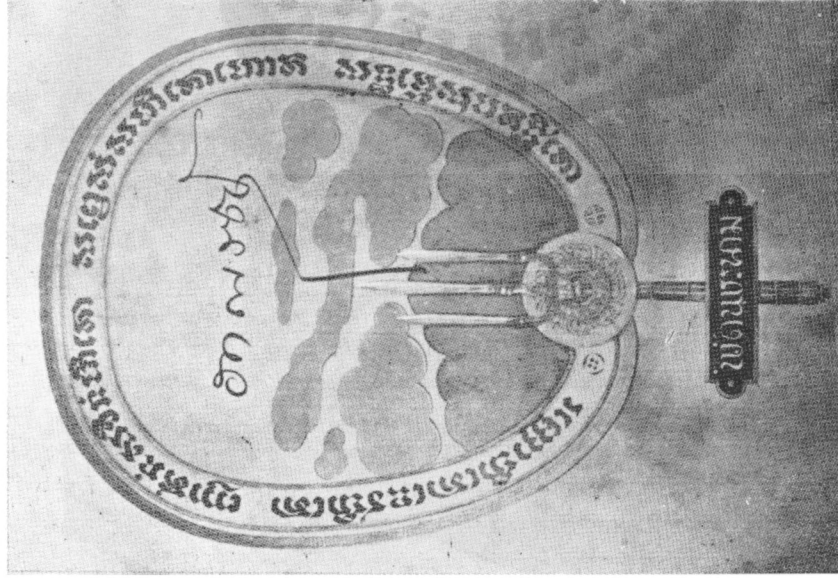

พัตสงขลา

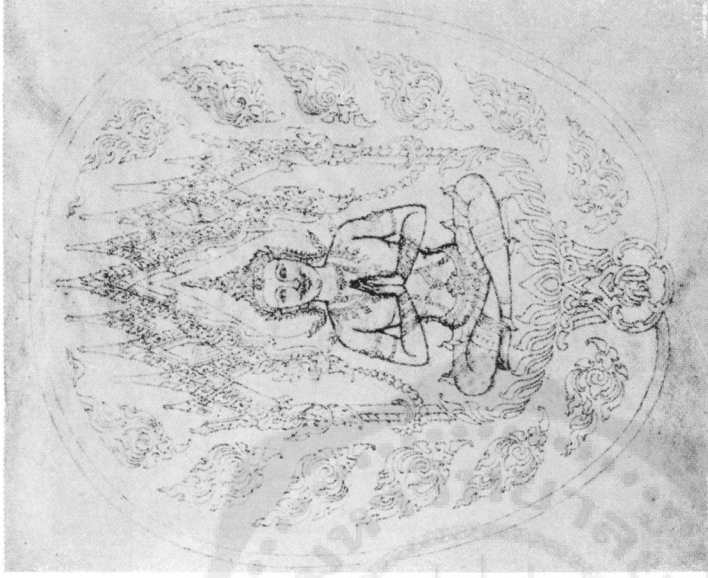
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าสำหรับงานพระศุภสมเด็จพระราชบิดา

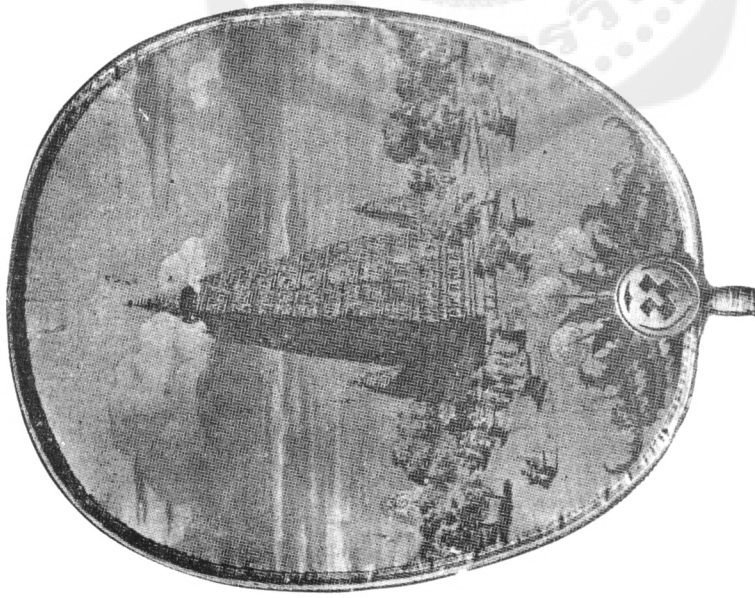
เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวาย
สำหรับงานพระศพสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุขฯ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

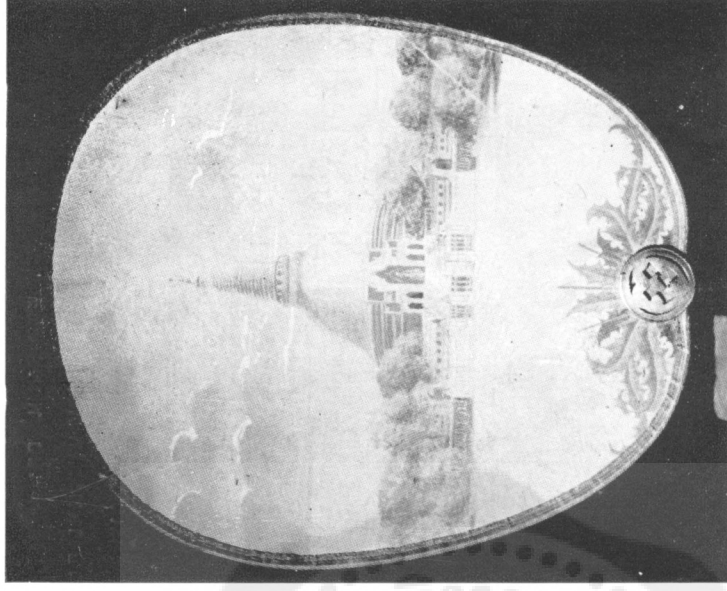
พटकนกรรม
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน
สำหรับงานพระศพ พระองค์เจ้ากนกวรรณเลขา
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

พัตภาพปูนัยสถาน

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ทรงออกแบบให้นายซี. วิโกลี
เขียนด้วยสีสำหรับงานศพหม่อมเจ้าหญิงปัทมจิตร์ จิตรพงศ์

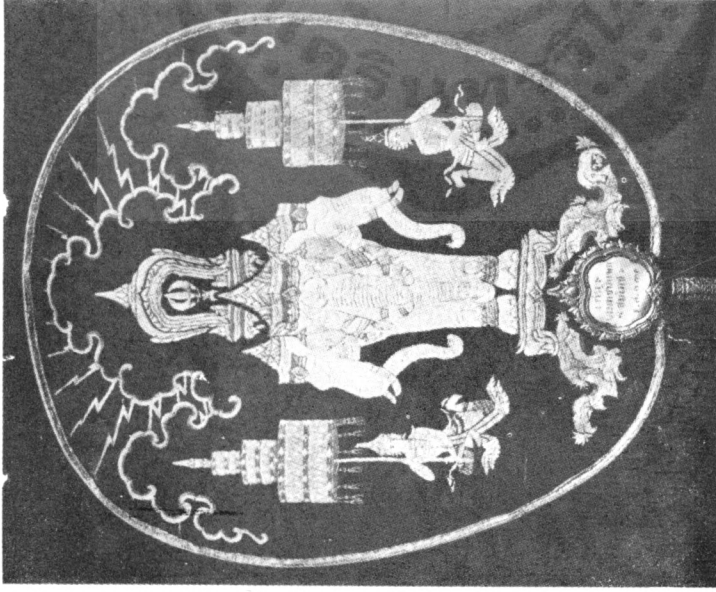
พระริศา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

พัตภาพปูนัยสถาน พระปฐมเจดีย์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ทรงเขียนเนื่องในงานพระศพ
ม.จ. หญิงปัทมจิตร์ จิตรพงศ์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

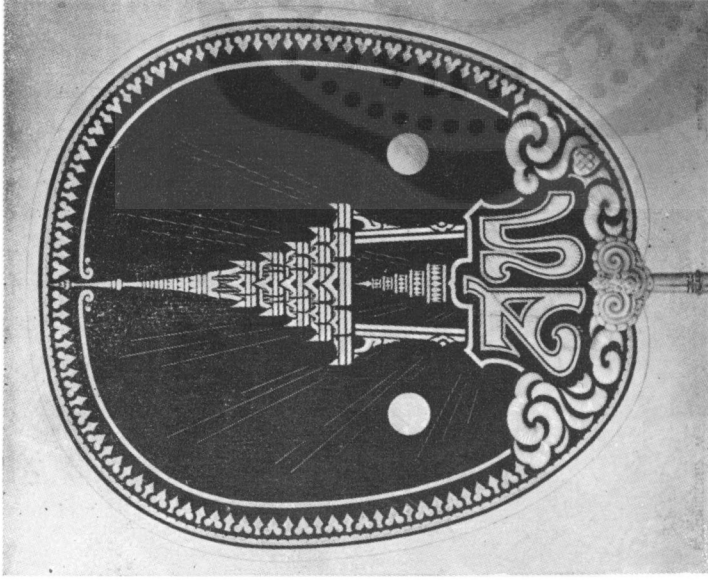
ปัตเตอรวาน

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ ๖
เนื่องในงานบรมราชาภิเษก พ.ศ. ๒๔๕๓

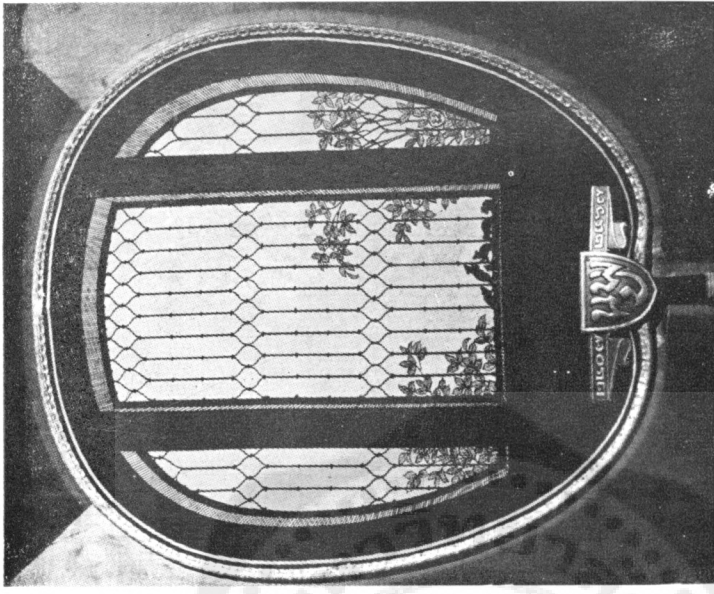
ปัตตวงค์

ในงานศพเจ้าจอมมารคางค์ ในรัชกาลที่ ๔
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

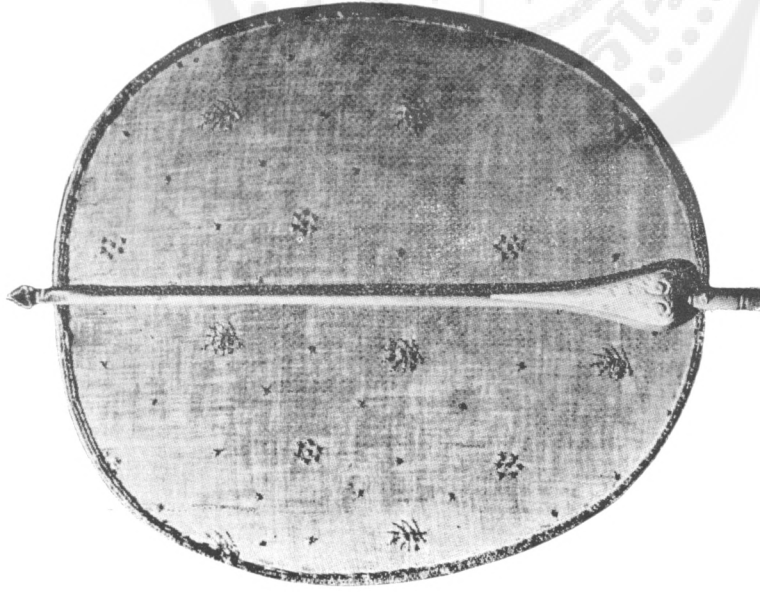
พัฒนารัตนโกสินทร์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนสำหรับงานพระศัพ
สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงเกล้า เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์
กรมหลวงศิริรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

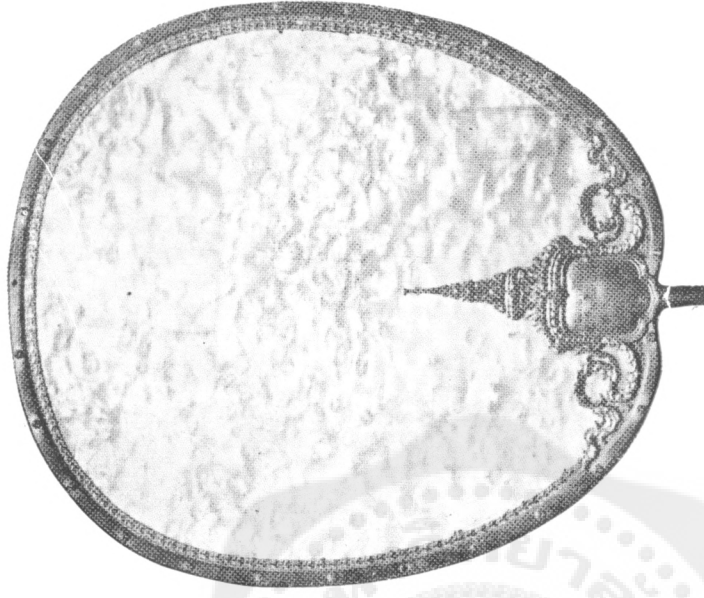
พัฒนาภาพประภา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗
ในงานฉลองพระชนษาครบ ๖๐ ปี
พระองค์เจ้าภาพประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกลิน)

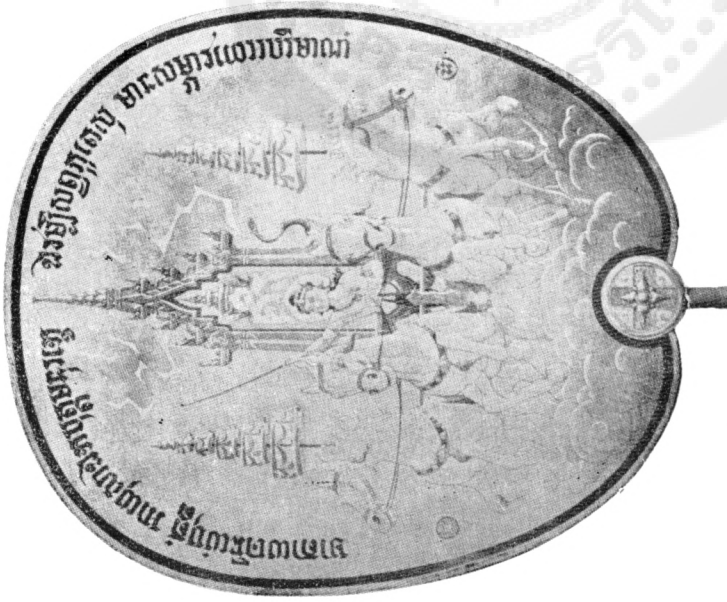
พัดพรณราย

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงออกแบบทำขึ้นสำหรับงานพระศพ
พระสมัพนธ์วงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรณราย
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

พัดงานพระศพพระปตัญญา

พัดงานพระศพ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิดาละมารศรี พระอัครราชเทวี
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวาย

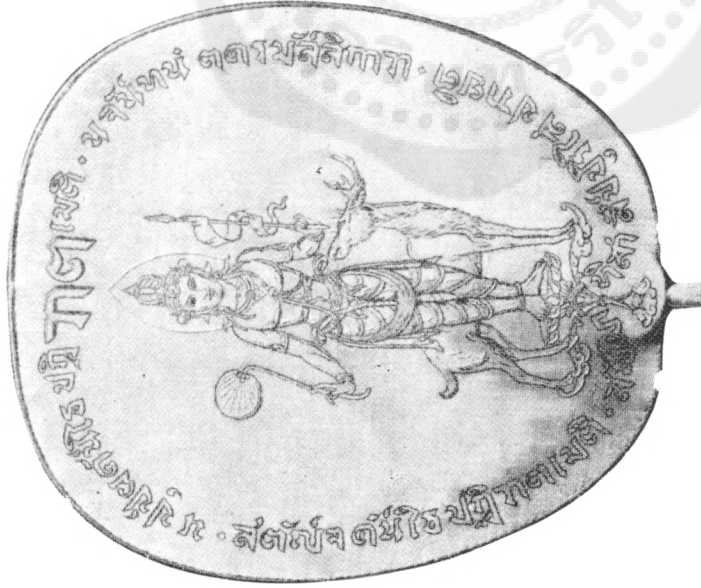
พัดพระวิมานไผชนัต

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระยานครฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวายในรัชกาลที่ ๖ สำหรับงานพระบรมศพ
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระราชชนนีพันปีหลวง
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

พัดเครื่องโต๊ะลายปริดา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระยานครฯ ทรงเขียน
สำหรับงานพระศพ พระองค์เจ้าปรีดา
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

พัตวาทเทวราช

สมเด็จพระเจ้าพกากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนถวายกรมพระกำแพงเพชรฯ
สำหรับงานศพเจ้าจอมมารคาวก ในรัชกาลที่ ๕
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

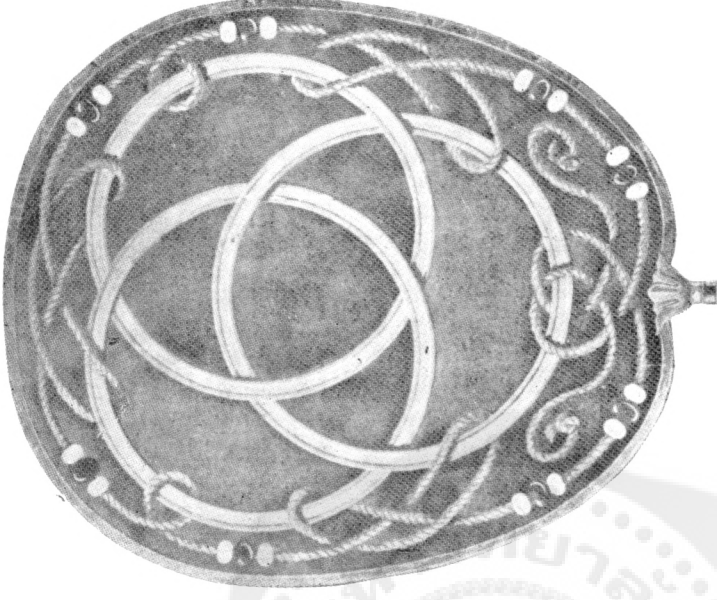
พัตอรูณเทพบุตร

สมเด็จพระเจ้าพกากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย
ในรัชกาลที่ ๕ สำหรับงานเขียนพระตำหนักราชฤทธิรุ่งโรจน์
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

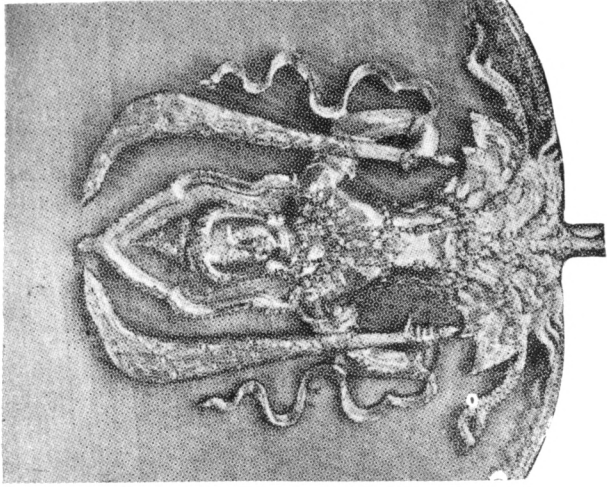
พุดหงส์คำปลิว

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียนประทาน
หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร
สำหรับงานศพหม่อมสุภาพ กฤดากร ณ อยุธยา
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

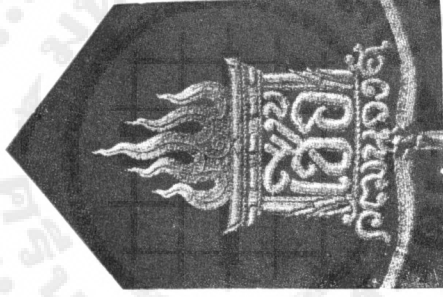
พุดห้วง

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน
สำหรับงานศพเจ้าจอมมารดาห้วง ในรัชกาลที่ ๔
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

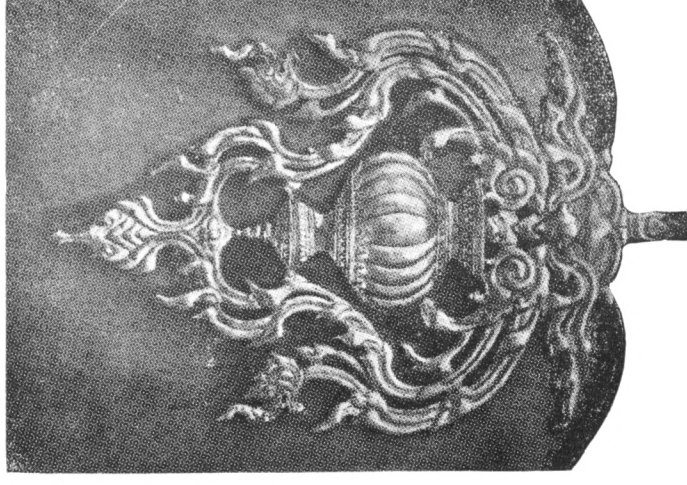
พัตงานพระศพ

พระองค์เจ้าอรุณวงศ์รัชสมโภช
ณ เมรุสวนมิสสกัน
เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๒

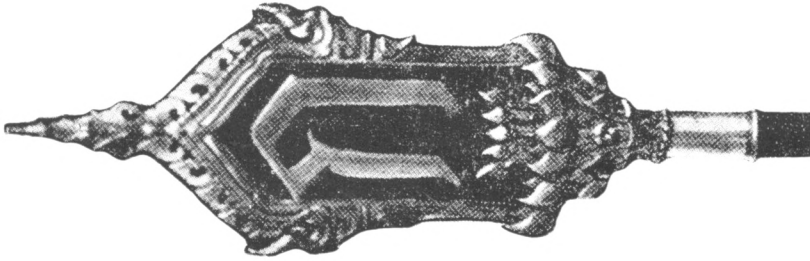
พัตสำหรับงานศพ

หม่อมเชื้อ วังนวงศ์ ณ อยุธยา
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓

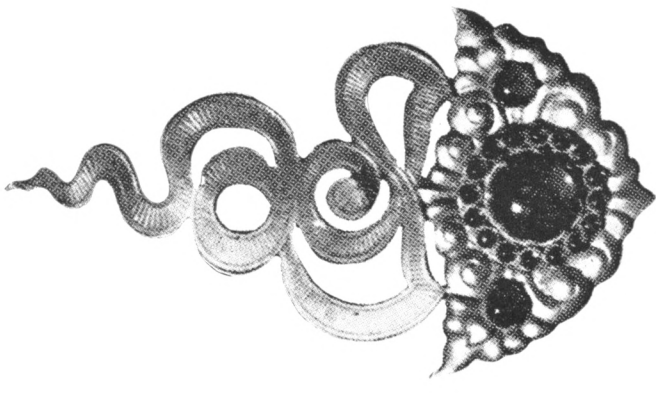
พัตงานศพ

เจ้าคุณจอมมารดา เปี่ยม
(สมเด็จพระปิยมหาราช ๑)
ณ เมรุสวนมิสสกัน
เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๕๓

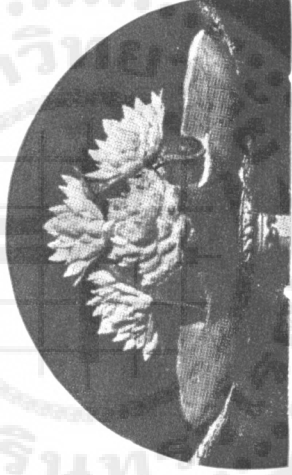
พัตกัญญา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน
สำหรับงานพระศพ พระองค์เจ้ากัญจนการ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

พัตกัทิม

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน
สำหรับงานศพ เจ้าจอมมารดาทับทิม
ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

พัตสำหรับงานพระศพ

พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงเขียน
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓

บัญชีรายชื่อพดด้พระหัตถ์

พ.ศ.	พดด้	งาน
๒๔๔๖	ขึ้นตำหนักพระราชเทวี	เฉลิมพระสุพรรณบัตรและขึ้นตำหนักของพระนางเจ้าสุชุมลมารศรี พระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า ฯ)
๒๔๔๖	ทวี่ธาภิเชก	ทักษิณานุปทานถวายรัชกาลที่ ๔
๒๔๔๖	รัตนกรณรัชกาลที่ ๔	สมโภชสิริราชสมบัติ ๒ เท้า รัชกาลที่ ๔
๒๔๔๖	รัตนกรณรัชกาลที่ ๔	ฉลองพระชนมายุครบ ๑๐๐ ปี อุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ
๒๔๔๗	โพธิบัลลังก์	พระศพกรมขุนสุพรรณภาควดี
๒๔๔๗	คาถาหัวใจพระพุทธศาสนา	ศพหม่อมเจื้อย ดิศกุล ณ อยุธยา ในสมเด็จพระบรมพระยาดำรง ฯ
๒๔๔๗	คาถาหัวใจพระพุทธศาสนา	ฉลองอายุครบ ๖๐ ปี ของเจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔
๒๔๔๘	อรุณเทพบุตร (ปักไหม)	ขึ้นพระตำหนักราชฤทธิรุ่งโรจน์
๒๔๔๘	มหิศรราชหฤทัย	พระศพกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
๒๔๔๘	ดวงคำ	ศพเจ้าจอมมารดาดวงคำ ในรัชกาลที่ ๔
๒๔๔๘	นารายณ์ทรงครุฑ	รัชมมงคล (ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)
๒๔๔๘	,, ,,	รัชมมงคลภิเชก
๒๔๔๘	เจ้าจอมมารดากลิ่น	ฉลองอายุครบ ๗๓ ปี ของเจ้าจอมมารดากลิ่น ในรัชกาลที่ ๔
๒๔๔๘	ขวงช้างเผือก	ขึ้นตำหนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมี
๒๔๔๘	ชนมายุสมมงคล	ทักษิณานุปทาน ถวายพระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ
๒๔๔๘	,, ,,	สมโภชพระชนมายุและฉลองวัดอรุณ ฯ
๒๔๔๘	อรุณเทพบุตร (ทำด้วยโลหะ)	พระศพพระองค์เจ้าอรุณศรีรัชสมโภช

พ.ศ.	วัตถุ	งาน
๒๔๕๓	ตราหมอน้ำ	ศพเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ในรัชกาลที่ ๔ (สมเด็จพระปิยมมาติ ๖)
๒๔๕๓	พระบรมศพ	งานพระบรมศพรัชกาลที่ ๕
๒๔๕๓	เอราวัณ	บรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๖
๒๔๕๖	สมเด็จพระพันปี	เฉลิมพระชนมายุสมเด็จพระพันปีหลวงครบ ๕๐
๒๔๕๖	กุนนักษัตร	” ” (สำหรับพระราชทานพระสงฆ์สหชาติ)
๒๔๕๗	พรรณราย	พระศพพระองค์เจ้าพรรณราย
๒๔๕๙	มะโง่นกษัตริย์	เฉลิมพระชนมพรรษา ๓ รอบในรัชกาลที่ ๖
๒๔๖๑	หงส์คำเปลว	ศพหม่อมสุภาพ กฤดากร ณ อยุธยา ในกรม พระนเรศวรฤทธิ
๒๔๖๒	ภาณุรังษี (อาทิตย์อุทัย)	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๒๔๖๒	พระราชเทวี	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระนางเจ้า สุชุมาลมารศรี พระราชเทวี
๒๔๖๓	กนกวรรณ	พระศพพระองค์เจ้ากนกวรรณเลขา
๒๔๖๓		พระศพพระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์
๒๔๖๓	เครื่องโต๊ะ	พระศพพระองค์เจ้าปรีดา
๒๔๖๓	รูปปูนปั้นสถาน	พระศพหม่อมเจ้าหญิงปลื้มจิตร จิตพวงค์
๒๔๖๓	วาดเทวราช	ศพเจ้าจอมมารดาवाद ในรัชกาลที่ ๕
๒๔๖๓	ห้วง	ศพเจ้าจอมมารดาห้วง ในรัชกาลที่ ๕
๒๔๖๓	พระวิมานไพศยนต์	พระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี นาถ ๖ พระพันปีหลวง
๒๔๖๕	สมเด็จพระมหาสมณ	พระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส

พ.ศ.	หัวข้อ	งาน
๒๔๖๕	ดำรงธรรม	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของกรมพระดำรง ราชานุภาพ (สมเด็จพระกรมพระยา)
๒๔๖๕	พัสสุช	ฉลองพระชนมพรรษา ๖๐ ของสมเด็จพระมาตุ- จฉาเจ้าพระบรมราชเทวี (สมเด็จพระพันวัสสา อัยกาเจ้า)
๒๔๖๖	รัตนกรัณฑ์	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระอัครชายา เธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ (พระวิมาดาเธอ)
๒๔๖๖	ศรีรัตนโกสินทร	พระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรี- รัตนโกสินทร
๒๔๖๖	ชุมพลสมโภช	พระศพกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
๒๔๖๗	นภาพรประภา	ฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ของพระองค์เจ้า นภาพรประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี)
๒๔๖๗	เรือนมั่งดี	ศพเจ้าจอมมารดาเรือน ในรัชกาลที่ ๕
๒๔๖๘	พระมหาวชิราวุธ	พระบรมศพรัชกาลที่ ๖
๒๔๖๘	บรมราชาภิเษก	บรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๗
๒๔๗๐	รัตนกรัณฑ์รัชกาลที่ ๗	สำหรับพระราชทานตามพระราชอัธยาศัย
๒๔๗๑	สมเด็จพระปิตุจฉา	พระศพสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมลามาตย์ พระ- อัครราชเทวี
๒๔๗๒	พระนาม (พระอาทิตย์ตก)	พระศพสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๒๔๗๒	สงขลา	พระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดช กรมหลวง สงขลานครินทร์
๒๔๗๒	พระสุพรรณบัฏ	พระศพพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ
๒๔๗๓	วั	ศพเจ้าจอมมารดาหุ่น รัชกาลที่ ๔
๒๔๗๕	กัญจน (ก. ไก่)	พระศพพระองค์เจ้ากัญจนาร

พ.ศ.	ผู้ พดข้อ	งาน
๒๔๗๙	กรมหมื่นพงษา	พระศพกรมหมื่นพงษาดิศรมหิป
๒๔๘๑	ชินลิริ	พระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชิน- วรสิริวัฒน์
๒๔๘๑	ทับทิม	ศพเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ ๕
๒๔๘๔	เชื้อ วัฒนวงศ์	ศพหม่อมเชื้อ วัฒนวงศ์ ณ อยุธยา ในกรมขุน มรุพงศ์ศิริพัฒน์
๒๔๘๔	บุษบัน	พระศพพระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน
๒๔๘๔	วไลย	พระศพสมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลย อลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร
๒๔๙๓	น. เทียนสิน	พระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
๒๔๙๔	สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า	พระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า

